

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՍԵՐԳԵՅ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

**ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ԳԻՐԸ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Ս Ե Ր Գ Ե Յ Ա . Ա Ղ Ա Ջ Ա Ն Յ Ա Ն

Լ Ե Ջ ՈՒ Ն Ե Վ Գ Ի Ր Ը
Մ Շ Ա Կ ՈՒ Յ Թ Ի Յ Ա Մ Ա Կ Ա Ր Գ ՈՒ Մ

Ուսումնական ձեռնարկ

*Ի նշանավորումն
հայոց հինգհարյուրամյա գրատպության*

*Ջավականերիս
և ուսանողներիս՝
գրքիս խորհուրդն իբրև պատգամ*

ՀՏԴ 008:003:81(07)
ԳՄԴ 71+81g 7
Ա 458

Հրատարակության է երաշխավորել
Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
գեղարվեստական կրթության ֆակուլտետի խորհուրդը

Պատասխանատու խմբագիր՝ Սեյրան Ջաքարյան
փիլ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Գրախոս՝ Արտաշես Մարտիրոսյան
բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Աղաջանյան Սերգեյ

Ա 458 ԼԵՁՈՒՆ ԵՎ ԳԻՐԸ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ: Ուսումնական
ծեռնարկ./Ս.Աղաջանյան. – Եր. «Գիտություն», 2015, 141 էջ:

Ուսումնական ձեռնարկը նվիրված է մարդու մշակութաստեղծ գործունեության ամենաուշագրավ և իրար սերտորեն առնչակից ոլորտներից երկուսին՝ լեզվին և գրին: Այլ գիտությունների համար ևս ուսումնասիրության նյութ այս արժեքները ձեռնարկում դիտարկվում են մշակութաբանական տեսանկյունով: Քննարկված թեմաները նպատակաուղղված են մարդկային հասարակության համար լեզվի և գրի անփոխարինելի նշանակության մեկնաբանությանը:

Ուսումնական ձեռնարկը հասցեագրված է կրթահամակարգում «Մշակութաբանություն» դասընթացն ունեցող բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողներին, միջին մասնագիտական կրթօջախների սովորողներին: Այն կարող է օգտակար լինել նաև յուրաքանչյուրին, ում հետաքրքրում են մշակութաբանության խնդիրները:

ՀՏԴ 008:003:81(07)
ԳՄԴ 71+81g 7

ISBN 978-5-8080-1172-4
© Աղաջանյան Ս. Ա., 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ հրատարակության առիթով	5
Նախաբան առաջին հրատարակության	6

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԸ

Մարդը՝ յուրօրինակ արարած	10
Մարդը տեղայնացված չէ	14
Մարդը մշակութաստեղծ է	16
Մարդը սոցիալական արարած է	21
Մշակույթ	25
Նախնական մշակույթ	29

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ԼԵՁՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ

Լեզուն	36
Լեզվի ծագումը	39
Լեզվի մշակութային նշանակությունը	40
Խոսքը	45
Խոսքի մշակութային նշանակությունը	49

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐ ԵՎ ԳԻՐՔ

Գիրը	55
Գրի ծագումը	57
Գրի մշակութային նշանակությունը	59
Գրի պաշտամունքային ընկալումը	61
Գիրքը	64
Գրքի հասարակական հեղինակության մշակութաբանական իմաստը	67
Գրքի պատմականորեն ձևավորված տեսակները	72
Գրքի տեսակներն ըստ գրքարտադրության նյութերի	72
Գրքի տեսակներն ըստ տեքստի արձանագրման ձևի	80

Գրքի տեսակներն ըստ բովանդակության	86
---	----

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

(Մշակութաբանական հիմնախնդիրներ քննարկելու համար)

Բանականության հիմնախնդիրը և հարակից հարցեր	94
Արտագաղթի հայկական ֆենոմենը	106
Եղելություն, պատմություն և ազգային ինքնագիտակցու- թյուն	110
Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայոց գրի խնդիրը	121
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	124
ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ	137
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	138

ԵՐԿՐՈՐԳ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Սա ձեռնարկի երկրորդ հրատարակությունն է՝ պայմանավորված առկա պահանջարկով: Առաջին՝ 2012 թ. հրատարակության տպաքանակը սպառվեց համեմատաբար կարճ ժամանակում: Ինձ համար հաճելի էր իմանալը, որ այն որոշակի հետաքրքրություն է առաջացրել նաև մասնագիտական կրթության ոլորտից դուրս, այսպես ասած՝ շարքային ընթերցողների շրջանում:

Նոր հրատարակությունն առիթ դարձավ նորովի անդրադառնալու արդեն եղածին: Այդ ընթացքում համոզվեցի, որ ձեռնարկը բաժինների ու թեմաների փոփոխությունների և հավելումների կարիք չունի: Այս հրատարակության համար արածս հիմնականում լեզվական-խմբագրական է, որի ընթացքում որոշ թեմաներ հարստացան նոր նյութերով:

Իրականացրածս կառուցվածքային միակ փոփոխությունը վերաբերում է շարադրանքի տեքստում համարակալումով ներկայացվող ժանոթագրություններին: Առաջին հրատարակությունում դրանք տեղակայված են տողատակերում՝ ըստ էջերի: Սակայն այս անգամ, նկատի ունենալով դրանց ծավալը և երբեմն էջից էջ անցնելու հանգամանքը, մպատակահարմար համարեցի ներկայացնել գրքի վերջում՝ առանձին բաժնով:

Ս. Ա. Աղաջանյան

ՆԱԽԱԲԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅԱՆ

Քաղաքակրթության հազարամյակների պատմական ընթացքը ձևավորել է մի շարք գիտություններ, որոնք ջանում են ճանաչել մարդու բնույթը, գոյության իմաստը, տեղն ու դերն աշխարհում: Դրանք հասարակական գիտություններն են, որոնց ուսումնասիրության ոլորտ ներառված խնդիրները յուրահատուկ են նրանով, որ հաճախ դառնում են նաև առօրյա, ոչ մասնագիտական խոսք ու գրույցի նյութ: Իհարկե, դա լավ է. մարդու ինքնաճանաչողության ձևերից մեկն էլ քննարկում-գրույցն է, որին յուրաքանչյուրը մասնակից է դառնում իր փորձի, իմացության, մասնավորի մեջ ընդհանուրը (նաև հակառակը՝ ընդհանուրի դրսևորման մասնավոր դեպքերը) տեսնելու կարողությամբ: Այդ գրույցը հազարամյակներ է տևել ու տևելու է, քանի դեռ այս երկրագնդի վրա գոյատևում է մեր տեսակը: Սերունդներն իրար են հաջորդել, վերանայվել են անվիճելի թվացող ճշմարտություններ, նորովի են հայտնաբերվել մոռացվածները: Թվում է՝ այլևս ինչը կարող է չփորձված կամ չիմացված լինել: Բայց, բարեբախտաբար, այդպես չէ. այլապես կյանքը կկորցնեիր իր իմաստը և ամեն մի նոր սերնդի հետ չէր նորոգվի:

Սակայն մի բան է առօրյա, ոչ մասնագիտական, հաճախ պարապը լցնող խոսք ու գրույցը, միանգամայն այլ բան՝ մասնագիտական իմացությունը: Սիրողական, հաճախ նաև սխալական այն մակարդակը, որը թույլատրելի է ոչ մասնագետին, թույլատրելի չէ մասնագետին: Իսկ մարդու երկրային առաքելության իմաստը, գոյության ու նկարագրի, գործունեության օրինաչափությունները մասնագիտական ուսումնասիրության անսպառ նյութ են հատկապես «Փիլիսոփայություն» և «Մշակութաբանություն» գիտությունների համար:

Կարող է թվալ, թե ավելորդ են այն ջանքն ու ժամանակը, որը մարդը ներդնում է՝ նորից ճանաչել-հասկանալու համար այն, ինչը թվում է, թե արդեն որոշակիացել է յուրաքանչյուրի կեն-

սափորձի և կենցաղային մակարդակով գրույցի միջոցով: Իհարկե սխալվում են այդպես մտածողները: Մարդկանց մեծ մասի արատներից մեկն էլ այն է, որ երբեք չեն կասկածում իրենց ճշմարտությանը: Հավատացնում են ձեզ, որ եթե մի քիչ հետևողական լինեք և թեկուզ դասագրքային մակարդակով ուսումնասիրեք փիլիսոփայություն ու մշակութաբանություն, ապա հեշտությամբ կհայտնաբերեք մարդուն ճանաչելու, կենսական իրողությունները գնահատելու կարողության առումով այն հսկայական տարբերությունը, որը կծնավորվի ձեր մեջ այդ աշխատանքի արդյունքում: Դրանով դուք կապրեք գյուտի, ճանաչողության երջանկությունը, որը մարդու կարևորագույն հոգևոր հաճույքներից մեկն է:

Ձեզ ներկայացվող այս ուսումնական ձեռնարկը մշակութաբանական տեսանկյունով անդրադարձ է մարդու կենսագործունեության ընդամենը երկու կարևոր ոլորտների՝ մշակույթի համակարգում լեզվի (խոսքի) և գրի (գրքի) նշանակությանը: Գրքիս բնույթը (ուսումնական ձեռնարկ) ինքնին պայմանավորել է բովանդակության և շարադրանքի մի քանի հանգամանքներ:

Նախ՝ այն, որ ամեն կերպ աշխատել են խուսափել գիտական բանավեճին պատշաճող հարցեր ընդգրկելուց և մնալ նյութին առնչվող գիտելիքի անվիճելի ճշմարտությունների շրջանակներում: Իսկ այն դեպքերում, երբ որոշ թեմաներ «պարտադրել են» այդպիսի հարցեր, ապա նախընտրել են դրանք առանձնացնել և ներկայացնել «Հավելվածներ» լրացուցիչ բաժնով: Իհարկե կարող էի խուսափել դրանից: Սակայն այդ հավելյալ բաժնի գոյությունը նպատակահարմար թվաց հետևյալ պատճառով: Դուք արդեն դպրոցական չեք, որը նոր է առնչվում հանրահայտ ու դյուրըմբռնելի գիտական ճշմարտություններին: Հասունության ճանապարհի ձեր այս շրջանը (ուսանողական տարիներ) ձեզնից արդեն իսկ պահանջում է ձևավորել սեփական աշխարհայացք, իմանալ ուրիշներինը, խորհրդածել ու բանավիճել (նկատի ունեցեք, որ սա էականորեն տարբեր է մեզ բնորոշ ու լավ ծանոթ լեզվակրվից) մասնագիտական հարցերի շուրջ:

Ուզում եմ ասել, որ «Հավելված» բաժնի նյութերը և՛ բովանդակությամբ, և՛ հարցադրումներով, և՛ լեզվաոճական առումներով մասնակիորեն տարբեր են բուն տեքստից ու նպատակաուղղված են ձեր՝ ինքնուրույն աշխատանքով ավելի ակտիվ ճանաչողական գործունեության ծավալմանը:

Ձեռնարկի երեք հիմնական բաժիններից («Մարդը», «Լեզու և խոսք», «Գիր և գիրք») յուրաքանչյուրն առաջադիր խնդրի մշակութաբանական բացատրությունն է որոշակի խումբ թեմաների շրջանակում: Նկատի ունենալով գրքի տեսակը (ուսումնական ձեռնարկ)՝ աշխատել եմ գիտական ճշմարտությունները շարադրել հնարավորինս մատչելի լեզվով: Սակայն դա չեմ հրականացրել նյութի մեկնաբանության համար անհրաժեշտ հասկացությունների անտեսումով, որովհետև առանց դրանց հնարավոր չէ ձևավորել մասնագիտական մտածողություն և իմացություն:

Իմ խնդիրը լուծած ու նպատակս իրագործած կլինեմ, եթե գիրքը նպաստի ձեր ուսումնառությանը, հրահրի մշակութաբանության մեջ ավելի հմտանալու և ինքնուրույն աշխատանք ձեռնարկելու նախանձախնդրություն:

Սիրով և երախտագիտությամբ կընդունեմ ձեռնարկի բովանդակության, կառուցվածքի ու ոճի վերաբերյալ յուրաքանչյուր առաջարկություն:

Ս. Ա. Աղաջանյան

ՄԱՐԳԸ

Կարծես թե անվիճելի ճշմարտություն է, որ մեր կենսահամակարգն ավարտել է իր կենսաբանական էվոլյուցիան, որի արդյունքում մարդը դարձել է գերակայող տեսակ: Գիտությունը որքան կարողացել է ճշտել, երկիր մոլորակի գոյության ողջ ընթացքում մարդն աննախադեպ է նրանով, որ մշակութաստեղծ է: Դրա էական հատկանիշը ոչ թե բնությանը հարմարվելն է, այլ այն վերափոխել– վերստեղծելով՝ իրեն հարմարեցնելը:

Մշակութաստեղծման գործընթացն էվոլյուցիայի թերևս յուրօրինակ շարունակությունն է: Սակայն եթե կենսաբանական էվոլյուցիան դժվարնկատելի է, դանդաղընթաց, տեսակներ ձևավորող և բազմազանություն ապահովող, ապա, ի հակադրություն դրա, մշակութային էվոլյուցիան (մանավանդ նոր ժամանակներում) հարահոս է, որն անզսպորեն վերափոխում, ոչնչացնում է բնության մեջ առկա կենդանի ու անկենդան տեսակները: Մարդու բանական ձեռքբերումները, ցավոք սրտի, զենք են դառնում իր նյութական պահանջմունքների և կենդանական բնագոյների ձեռքին:

Մարդն է այդ էվոլյուցիան իրականացնողը, ուրեմն և՛ հետևանքների պատասխանատուն:

ՄԱՐԴԸ՝ ՅՈՒՐԱՔԱՆԳՆԵՐԻ ԱՐԱՐԱԾ

Ողջ տիեզերքը, նրա յուրաքանչյուր հյուլեն կայացել և գոյատևում են զարմանալի ու անթերի տրամաբանությամբ: Դրա ակնհայտ և անխախտ սկզբունքներից են հավերժական շարժումը, բաղկացուցիչների համակարգային (փոխապայմանավորող) գոյակերպը, շնչավոր (կենդանիներ և բույսեր) ամեն ինչի ինքնավերարտադրությունը, գենետիկ կողավորվածության հետ նաև էվոլյուցիայի հնարավորությունը և այլն: Ըստ արդի գիտական տվյալների՝ կաթնասունները (մենք և համակարգի մյուս տեսակները) ներկայացնում են երկրագունդը երբևէ բնակեցրած վեցերորդ կենսահամակարգը: Ուրեմն եղել և ժամանակի ընթացքում վերացել են (իհարկե ոչ ամբողջությամբ) հինգ կենսահամակարգեր: Յուրաքանչյուր կենսահամակարգ ունեցել է իր գերակայող տեսակը, որը տեղը զիջել է այլ տեսակի՝ նոր կենսահամակարգում թողնելով իր կենսունակ ներկայացուցիչներին: Օրինակ՝ այժմ կաթնասունների հետ հաջողությամբ գոյակցում են բազմաթիվ կենդանիներ ու թռչուններ, որոնք դինոզավր տեսակի ներկայացուցիչներ են: Ծագումով շատ ավելի հին են ձկները, խեցիավորները, ցամաքում՝ փափկամորթները, միջատները և այլն:

Մեր ժամանակաշրջանը կաթնասունների գերակայությամբ բնութագրվող էտապն է: Ավելորդ է ասելը, որ նախորդ հինգ համակարգերն էլ բաղադրիչների փոխապայմանավորող կապերով ամբողջական ու ինքնօրինակ են եղել: Բայց մի օր քանդվել են՝ սպառնելով ամբողջի և յուրաքանչյուր հյուլեի գոյության իմաստն ու ժամանակը: Իսկ գոյության իմաստը եղել է նախասահմանված անխախտ պահանջումը՝ տեսակի պահպանումը: Կենսահամակարգերը որքան էլ փոխվեն, դա եղել ու մնալու է իբրև գոյության առաջնային իմաստ և խնդիր:

Յուրաքանչյուր տեսակի ու համակարգի համար ինչ-որ քանակի, հզորության, պոտենցիալ կամ պահեստային հնարավորու-

թյան էներգիա, կենսունակություն է նախասահմանված, կողա-վորված: Այն սպառվելու հետ սպառվում է գոյության իմաստը, վերանում է տեսակը, քանդվում է համակարգը: Իսկ համակարգերը և իրենց բաղկացուցիչները միշտ իրար փոխարինել են թերևս կոպիտից, խոշորից, ոչ ճկունից դեպի նուրբը, կատարյալն ու բարդը, դեպի ավելի հղկվածն ու կենսունակն ընթացքի սկզբունքով:

Ակնհայտ է, որ կա անկասելի մի ուժ, որը պարբերաբար քանդում է ու նորից հավաքում երկրագունդը, հղկում, կատարելագործում իր արարչությունը: Նա արարում է անհիմանալի և անսպառելի տրամաբանությամբ՝ միաժամանակ ինքն իր արարչությունն ասես լուրջ չընդունելով, իր արարածի մեջ ներդնելով նաև անխափան գործող բացասման մեխանիզմը:

Ըստ վերջին գիտական ուսումնասիրությունների՝ կենսահամակարգերում առկա բազմազանությունը գեներտիկ տարբեր բազաների արդյունք չէ: Ի սկզբանե և առ այսօր էլ բնության մեջ կա անխախտ պահպանվող գեներտիկ մեկ բազա: Դա այն շինանյութն է, որի բաղկացուցիչների տարբեր համադրություններով ստացվել են զանազան կենսահամակարգեր, կենդանի օրգանիզմներ: Մի տեսակ գործունեություն, որի նմանն իրականացնում է նաև մարդը՝ իհարկե իր անհամեմատելիորեն խեղճ կարողությունների շրջանակներում: Օրինակ՝ լեզվի նույն բառակազմի զանազան համադրություններով ձևավորում ենք տարբեր մտքեր արտահայտող նախադասություններ, նույն տեսակի ու քանակի շինանյութերով՝ տարբեր, իրար չկրկնող կառույցներ և այլն: Էլ չեն ասում երաժշտության մասին, որի բազան ընդամենը ... յոթ նոտա է:

Անհիմանալի բազմազան և անկրկնելի է կենդանի ու անկենդան նյութով լցված այն աշխարհը, որի բնակիչն է նաև մարդը: Թերևս երբեք էլ վստահելիության չափ հավաստի չի դառնալու մարդ տեսակի գոյության տարիքն այս կապույտ-կանաչ մոլորակի վրա: Բայց մի բան անառարկելի է. եթե մենք ենք կենդանի նյութի¹ էվոլյուցիայի բարձրագույն արդյունքը, ուրեմն կրում ենք

այդ ընթացքի միլիոնավոր տարիների էտապային փոփոխությունները, տեսակային անցումների վերաբերյալ տեղեկությունը՝ որպես կենդանի նյութի գեներտիկ հիշողություն:

Իր տեսակի ինքնաճանաչողության ձգտումը (Ծանեա զքեզ - ճանաչիր ինքդ քեզ,- դեռևս անտիկ ժամանակներում էր հանձնարարում Սոկրատեսը) մշտապես եղել և մնալու է մարդու ակտիվ հետաքրքրությունների շրջանակում: Այդ խնդիրը համարյա անմնացորդ լուծել են բնական գիտությունները՝ ստեղծելով ծագումնաբանական, ֆիզիոլոգիական ու անատոմիական անառարկելի մեկնաբանությունների ճանաչողական հսկայական նյութ: Հենց այդ իմացականությունն է հնարավոր դարձնում արդիական գործնական գիտաճյուղերի (օրինակ՝ գեներտիկական ինժեներությունը) զարգացումը:

Սակայն նույնը չի կարելի ասել մարդու հիմնախնդրով զբաղվող հասարակական գիտությունների վերաբերյալ: Ոչ թե այն պատճառով, որ այդ գիտակարգերն են պակաս զարգացած կամ համապատասխան գիտնականները՝ նյութի ուսումնասիրության մեջ պակաս ջանադիր: Բոլորովին: Հասարակագիտությունը միշտ էլ բնագիտությունից հարուստ է եղել գիտական ուսումնասիրության և՛ մեթոդաբանությամբ, և՛ տեսություններով: Մշակութաստեղծ մարդու էության, կեցության իմաստի, գործունեության հետևանքների և այլնի վերաբերյալ վերջնական ու անառարկելի մեծաքանակ ճշմարտություններ ասելն է անհնար: Խնդիրը հասարակագիտության մեջ չէ, այլ նրա ուսումնասիրած նյութի, որին ամենից բնորոշը հարափոփոխ, միաժամանակ բազմադեմ լինելն է: Դրանից էլ տեսակետների այն ողջ բազմազանությունը², որը մշտապես առկա է թե՛ կենցաղային-առօրյա մակարդակի խոսակցություններում, թե՛ գիտական ուսումնասիրություններում: Ահա թե ինչումն է հասարակագետ գիտնականի գործի բարդությունը և հետաքրքրությունը:

Նույն այդ գործոններն են (հարափոփոխություն և միաժամանակյա բազմադիմություն), որ մարդու և նրա կենսագործունեության վերաբերյալ ճշմարտություններ ասելու ցանկություն

ունեցողից պահանջում են մշտապես լինել շրջահայաց: Թե՛ անհատ մարդը, թե՛ համակեցական ամբողջությունն ակտիվորեն վերափոխվող էություններ են՝ ըստ իրենց կենսական հանգամանքների, առաջնահերթ արժեքների, նպատակների և այլն:

Կարծում են՝ իր ինքնաճանաչողության մեջ մարդու սխալականության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ դարերով ամրապնդված տեսակային էգոիզմն է, եսակենտրոն, հաճախ անհիմն, ինքնամեծար հիացումը:

Մարդու էության, գործունեության հարուցած բազմազան խնդիրների վերաբերյալ ամենաընդգրկուն, ամբողջական և ընդհանրական գիտելիքները ձևավորվում են հատկապես երկու գիտակարգերի՝ փիլիսոփայության (փիլիսոփայական մարդաբանություն) և մշակութաբանության շնորհիվ: Որովհետև սրանք են այն գիտությունները, որոնք ի մի են բերում մարդու ճանաչողությանը նպատակաուղղված գիտաճյուղերի (պատմագիտություն, հոգեբանություն, սոցիոլոգիա, իրավագիտություն, արվեստագիտություն, կրոնագիտություն և այլն) ձեռքբերումները:

Այսպես թե այնպես, ակնհայտ է, որ մարդն իր ամեն ինչով նույնքան երկրային է, որքան որ երբևէ այս մոլորակը բնակեցրած և այժմ էլ բնակեցնող շնչավոր ու անշունչ ամեն ինչը: Եթե այդ ամբողջության մեջ նույնությունները և նմանությունները բնական–կենսոլորտային և ժազումնաբանական ընդհանրությունների ցուցիչներն են, ապա առանձնահատուկ տարբերությունները՝ տեսակային ինքնատիպության:

Մարդը մոլորակը երբևէ բնակեցրած և բնակեցնող արածներինց մեկն է՝ կենդանիներին բնորոշ բազմաթիվ ընդհանուր իրողություններով: Բայց եթե ցանկանանք մարդուն միայն մշակութաբանական առումով վերաբերող տարբերակիչ հատկանիշները նկատի ունենալ, ապա պետք է առանձնացնենք նրանք, որոնք էականորեն կարևոր են հենց բանական մարդ տեսակի կենսաբանական ժամանակի մեջ ձևավորված լինելով:

Ահա դրանցից մի քանիսը:

ՍԱՐԴԸ ՏԵՂԱՅՆԱՅՎԱԾ ՉԷ

Ցամաքային և ջրային նույնիսկ որոշ կենդանիների կենսակերպին ծանոթանալով՝ կարելի է ամմիջապես նկատել, որ նրանցից յուրաքանչյուրին սովորաբար բնորոշ է տեղայնացվածությունը: Ասել է թե, նրանք իրենց տեսակը կարող են պահպանել, անհրաժեշտ կենսագործունեություն ծավալել որոշակի աշխարհագրական, բնակլիմայական, կենսոլորտային պայմաններում: Տեսակներից ամեն մեկը հրաշալիորեն հարմարված է իր կենսատարածքին: Դրանից դուրս նա կան դատապարտված է ոչնչացման, կան առնվազն կանգնում է գոյատևման խնդիրներ լուծելու առաջ: Ընդ որում, ընդհանուր սկզբունքը մնում է անխախտ. ի սկզբանե տրված են բնական պայմանները, իսկ կենդանիների տեսակներն անպայման իրենք են հարմարվում երկրագնդում առկա բազմազան պայմաններից որևէ մեկին կամ մի քանիսին: Նույնը վերաբերում է նաև բույսերին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ կենդանիներն ու բույսերը կյանքի առաջին՝ ձևավորման շրջանում բնությունից օժտված են լինում այնպիսի կառուցվածքով ու կարողություններով, որ ժամանակի մեջ հարմարվում են բնական միջավայրին՝ դրա համար իրենց ֆիզիկական կարողություններից և կենսագործունեության ձևերից զարգացնելով և ուժեղացնելով հատկապես մի քանիսը՝ ելնելով բնական միջավայրի կամ իրենց տեղակայության առանձնահատկություններից: Ժամանակի ընթացքում նրանք ընդգծում և ուժեղացնում են իրենց այդ՝ տեսակային տարբերակիչ կարողությունները՝ ձևավորելով ավարտուն նկարագիր: Երկրի վրա բնական պայմանների յուրաքանչյուր փոփոխություն ըստ էության ստուգում է էվոլյուցիայի նրանց կարողությունների պահեստային մասի առկայությունը կամ բացակայությունը: Դրանից է, որ բնական պայմանների ակամա կամ մարդու միջամտությամբ տեղի ունեցած փոփոխությունը կարող է հասցնել տեսակների նույնիսկ զանգվածային ոչնչացման:

Եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա պիտի նկատի ունենանք, որ և՛ բույսերի, և՛ կենդանիների կենսագործունեության համար օրինաչափություն է ըստ բնական պայմանների տեղայնացվածությունը: Այդ օրինաչափության մեջ ակնհայտը հետևյալն է: Յուրաքանչյուր տեսակ (իրեն բնորոշ առանձնահատկություններով, կենսակերպով) բնական ինչ–ինչ պայմանների հետ անքակտելի ներդաշնակություն է: Այդպես նա իր չափով մասնակից է համերկրային (նաև համատիեզերական) մեծ, անկասելի նյութափոխանակություն–շրջապտույտին: Բայց մի կարևոր նախապայմանով. նա այդ շրջապտույտի ակտիվ մասնակիցն է որոշակի սահմանների մեջ, որն ինքը չի կարող խախտել: Արձանագրվել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ մարդու կողմից կենդանիների (մապաստակները՝ Ավստրալիայում, առնետները՝ աշխարհի շատ երկրներում և այլն) ու բույսերի տեղայնացվածության, բնական տարածվածության խախտումը հասցրել է բնապահպանական լուրջ աղետների:

Ակնհայտ է, որ կեցության տեղայնացվածության առումով միակ բացառությունը մարդն է: Իր կենսաբանական առանձնահատկություններով նա տեղայնացված չէ. առանց հագուստի, գործիքների, բնակարանի և այլնի չի կարող գոյատևել որևէ բնակլիմայական միջավայրում: Բայց և մարդու կենսաբանական առանձնահատկություններն այնպիսին են, որ նրան հնարավորություն են տալիս բնակելի դարձնելու երկրագնդի բոլոր լայնությունները: Ժամանակակից հնագիտությունը շատ թե քիչ փաստարկվածությամբ ցույց է տալիս աշխարհագրական այն տարածքները, որտեղ տեղի են ունեցել մարդ տեսակի ծագումն ու էվոլյուցիան: Բայց ժամանակի մեջ աստիճանաբար ճշգրտվել ու որոշակիացել է նաև, որ մարդն ակնհայտորեն կաշկանդված չի եղել տեղայնացվածությամբ: Նա որքան հարմարվում է բնակլիմայական պայմաններին, նույնքան էլ բնակլիմայական պայմաններն է հարմարեցնում իրեն:

Իր այդ առանձնահատկության շնորհիվ մարդը վերածվել է մի տեսակ ունիվերսալ կենդանու, որի համար ժամանակի ըն-

թացքում երկրագնդի աշխարհագրական բոլոր լայնությունները դարձել են բնակելի, ներառվել նրա ամենօրյա կենսագործունեության, զանազան հետաքրքրությունների ու պահանջմունքների ոլորտներ: Դրա արդյունքում մարդը դարձել է մի արարած, որի համար, ըստ էության, չկա բնական շրջապտույտին, նյութափոխանակությանը մասնակցության սահմանափակություն: Այսօր արդեն ակնհայտ է, որ ողջ երկիր մոլորակի դեմք-դիմագիծը, այն բնակեցնողների ճակատագիրն անառարկելիորեն պայմանավորված են հենց մարդու կենսագործունեությամբ: Այդպես ձևավորվել է երկրագնդի նկարագիրը պայմանավորող երկրորդ (առաջինը մարդուց անկախ բնական, տիեզերական ուժերն են) կարևորագույն գործոնը՝ մարդու ամենօրյա կենսագործունեությունը: Ժամանակակից մարդն արդեն Արեգակնային համակարգության այլ մոլորակների յուրացման վերաբերյալ ծրագրեր է մտնտում, գործնական քայլեր իրականացնում:

Եթե փորձենք ի մի բերել, ապա ակնհայտ կդառնա, որ մարդը բնության հերթական, զարմանալի ստեղծագործությունն է: Հարմարեցված չլինելով (իսկ որ ավելի ճիշտ է՝ տեղայնանալու բնական նախադրյալներով այլ արարածների հետ մրցակցային հնարավորություններ չունենալով) բնական պայմաններից որևէ մեկին՝ թույլ, անպաշտպան թվացող մարդը, ըստ էության, միակ արարածն է, որը կարողանում է իր համար պիտանի կենսատարածքի վերածել ողջ երկրագունդը:

Եվ դա՝ շնորհիվ միայն իրեն բնորոշ կարողության՝ մշակութաստեղծ լինելու:

ՄԱՐԴԸ ՄՇԱԿՈՒԹԱՍՏԵՂԾ Է

Որպես այլ արարածներից էական տարբերակիչ հատկանիշ՝ մարդու մասին խոսելիս առաջին հերթին սովորաբար մատնանշվում է նրա բանական լինելը: Իհարկե, մարդը բանական է, որի անառարկելի արտահայտությունն ամենուր և մշտապես

դրսևորվող յուրօրինակ կենսագործունեությունն է: Բայց եթե վստահենք համապատասխան բնագավառի մասնագետներին, նույնիսկ մեր առօրյա փորձին, ապա բանական վարքի ինչ-ինչ դրսևորումներ կամ գործունեության տարրեր (հաճախ նույնիսկ բավականին բարդ ու հետաքրքիր մտահղացմամբ) բնորոշ են նաև այլ կենդանիների: Սակայն մարդու դեպքում բանական լինելն արտահայտվում է հարափոփոխ գաղափարների մտահղացումով, մշտապես կատարելագործվող առարկաների ստեղծումով: Դա գործընթաց է, որի վերջն առայժմ չի երևում: Այդ ընթացքի մեջ մի անգամ հաջողությամբ ձեռք բերվածն անշարժ նույնությամբ չէ, որ փոխանցվում է սերնդեսերունդ: Յուրաքանչյուր հաջորդ սերունդ (սակավաթիվ ժողովուրդների բացառությամբ) իր բաժինն է հավելում նախորդի ստեղծածին: Բանական մարդու գործունեության էական տարբերությունը սա է մնացած կենդանական աշխարհի բոլոր ներկայացուցիչներից: Թե չէ բոլոր կենդանիները, նույնիսկ բույսերն ինչ-որ բանով զբաղված են, ինչ-որ բան անում են կամ դառնում, նույնիսկ ստեղծում:

Ինչպես յուրաքանչյուր կենդանի արարածի, այնպես էլ մարդու մարմնի ձևն ու կառուցվածքն իդեալական են՝ տեսակին բնորոշ գլխավոր տարբերակիչ կանխորոշումն իրականացնելու համար: Տեղը չէ մանրամասնելու վերն ասվածը, սակայն նույնիսկ հպանցիկ դիտարկումով էլ ակնհայտ է դառնում, որ ուղղահայաց կեցվածքը, հարյուրավոր գործողությունների համար ձեռքերի անմրցելի ճկունությունը, ուղեղի հոգեմտավոր անսահմանափակ հնարավորությունները և այլն նրան դարձրել են մշակութաստեղծման համար աննախադեպ արարած: Հասկանալու համար, թե մշակութաստեղծման առումով մարդու կենսաբանական ձևն ինչքան իդեալական է, անհրաժեշտ է միայն պատկերացնել, թե որքան անճարակ կլիներ նրան բնորոշ բանականությունն այլ կենդանու գանգում: Ի վերջո, մարդու մշակութաստեղծ լինելն արդյունք է բարենպաստ բնական նախադրյալների և իր կենսաբանական առանձնահատկությունների եզակի զուգադրության:

Իհարկե, դա չի նշանակում, թե տեսականորեն կամ գործնականում բնությունը սպառել է մշակութաստեղծ այլ էակի գոյության հնարավորությունը մարմնի այլ կառուցվածքով, այլ կարողություններով: Միայն թե դրա համար թերևս անհրաժեշտ լինեն բնակլիմայական այլ պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն կյանքի և կենսակերպի ուրիշ ձևեր ու տարբերակներ:

Սակայն վստահորեն կարելի է պնդել, որ մարդը եզակի է ոչ թե բանական լինելով, այլ բանականության այն տեսակով ու չափով, որի շնորհիվ միակ մշակութաստեղծն է բոլոր արարածների մեջ³: Մշակութաստեղծ լինելը մարդու գոյության միակ հնարավոր կերպն է: Հակառակի դեպքում մարդն անպայմանորեն դուրս է մնում տեսակի շրջանակներից, և կարելի է խոսել ընդամենը մարդանմանի մասին: Բայց չի կարելի նաև ծայրահեղության մեջ ընկնել և միամտաբար կարծել, թե մարդու գործունեության մեջ ամեն ինչն է մշակութային բովանդակության: *Այն ամենը, ինչով մարդը նույնական է կենդանական աշխարհին, համարյա զուրկ է մշակութային բովանդակությունից: Մշակութային է մարդու գործունեության այն շերտը, որով ինքն էականորեն տարբերվում է մնացած բոլոր կենդանիներից: Դա նրա՝ հիմնականում գիտակցության մակարդակով գործունեությունն է, որին հաճախ մասնակից են դառնում (նույնիսկ անհիմանալի ու անբացատրելի ձևերով) նաև անգիտակցականն ու ենթագիտակցականը: Ուրեմն մարդու մշակութաստեղծմանը բնորոշ է հոգեմտավոր գործունեության առաջնայնությունը:*

Մշակութաբանության մեջ ընդունված է մշակույթը համակարգել նյութականի ու հոգևորի տարբերակումով: Սկզբունքն այն է, թե մարդու ստեղծած արժեքն իր ո՛ր պահանջմունքի (նյութակա՞ն, թե՞ հոգևոր) բավարարման համար է: Սակայն պիտի հաշվի առնել, որ նման տարբերակումը զգալիորեն պայմանական է հետևյալ պատճառով: Արժեքների այդ երկու տեսակներն էլ մինչ առարկայանալը նախապես ծնվում, մտովի ձևավորվում, իրագործվում են մարդու գիտակցության մեջ: Պարզ ասած՝ քարից պարզագույն հատիչ պատրաստող նախնադարյան մարդ

լինի, ժամանակակից էլեկտրատեխնիկա հավաքող որակյալ վարպետ թե տաղանդավոր գիտնական ու արվեստագետ, չի կարող որևէ նյութական կամ հոգևոր արժեք ստեղծել, քանի դեռ դրա մանրակերտը, թեկուզ որոշ մոտավորությամբ, չունի իր գիտակցության մեջ իբրև մտապատկեր: Մարդուն բնորոշ այս մտավոր գործունեության պարզագույն տարբերակն է մանկական կոնստրուկտորական այն խաղը, որի իմաստն է անհրաժեշտ դետալները ճիշտ համադրությամբ կցելը՝ կողմնորոշվելով նախապես տրված նկարով (մտապատկեր):

Մարդու գործունեության մեջ զգալի տեղ ունի էպիզոնությունը՝ բնության մեջ եղած գաղափարների և դրանց իրագործումների կրկնությունը՝ իհարկե շատ ավելի պարզունակ ձևերով: Կյանքը, նրա շարունակականությունը կենսաբանական մակարդակի իրողություններ են, սակայն մարդու՝ անզամ բանականության (վերկենսաբանական) մակարդակում ստեղծածից շատ ավելի բարդ, կատարյալ, գեղեցիկ ու անկրկնելի: Ահա թե ինչու մարդու մշակութաստեղծ գործունեության ֆետիշացումը, չափ ու սահմանը կորցրած մեծարումը սխալ են և անընդունելի:

Մեկընդմիջտ պետք է նկատի ունենալ, որ մարդու ստեղծածը որքան էլ կատարյալ, ինքնօրինակ, միևնույնն է, չի կարող համադրվել կամ համեմատվել այն արարչությանն ու նրա արդյունքներին, ինչի մասնիկն ենք և մենք: Այդ իրողությունը բանաստեղծորեն ամփոփ ու դիպուկ ձևակերպել է Պ. Սևակը («Արվեստ», 1959 թ.).

*Քամին է երգում ինչ—որ եղանակ,
Որ Բեթհովենին պատիվ կբերեր:*

*Մուկ հորիզոնին աղոտ այգալույս՝
Մի ռենբրանդյան նորահայտ նկար:*

*Շեքսպիրին է կյանքը ձեռ առնում՝
Իր ողբերգական դրամաներով...*

*Իսկ մե՛նք՝ ե՛ս ու դո՛ւ... արվեստ ենք խաղում
եվ ... մի այնպիսի՝ համոզվածությամբ,*

Որ Սերվանտեսի հերոսն էլ չուներ...

Մեծ բանաստեղծի ասածին ձեզ համար հավելեմ միայն հետևյալը: Թեև նրա անառարկելի դիտարկումները վերաբերում են միայն արվեստի ոլորտին, սակայն միտքը հավասարապես ճիշտ է մարդու գործունեության բոլոր բնագավառների և ստացած արդյունքների համար:

Մարդու մշակութաստեղծ գործունեության մյուս կարևոր հատկանիշն օրյեկտիվ բովանդակությունից զուրկ լինելն է: Նա ստեղծում է միայն իրեն ձեռնտուի, միայն իր համար սկզբունքով, որն էականորեն տարբեր է այն մակրո (տիեզերք) և միկրո (երկրագունդ) աշխարհների արարման սկզբունքից, որոնց բաղադրիչն է նաև ինքը: Մինչդեռ տիեզերքն արարվել է կույր օրենքի սկզբունքով, որը հյուլեից մինչ գալակտիկաներ գործում է առանց վերապահության՝ բացառելով որևէ տեսակի շահը:

Եթե այլ կերպ ասելու լինենք, ապա կստացվի հետևյալը: Մարդն ամեն ինչ անում, ստեղծում է բնության մեջ առկա շնչավորների և անշունչների հաշվին և միայն հանուն իրեն, իր շահի, իր բարեկեցության: Մյուս արարածներն էլ են այդպես գոյատևում: Սակայն, ի տարբերություն մարդու, նրանց հնարավորությունները և պահանջմունքները սահմանափակված են ի սկզբանե: Մինչդեռ մարդու վարքագիծը կործանարար է և ինքնակործան: Մանավանդ մեր օրերում, երբ մարդու գործունեությունն արդեն հստակորեն դրսևորում է իր վտանգավոր էությունը:

Կարծես թե անվիճելի ճշմարտություն է, որ մեր կենսահամակարգն ավարտել է իր կենսաբանական էվոլյուցիան, որի արդյունքում մարդը դարձել է գերակայող տեսակ: Գիտությունը որքան կարողացել է ճշտել, երկիր մոլորակի գոյության ողջ ընթացքում մարդն աննախադեպ է նրանով, որ

մշակութաստեղծ է: Դրա էական հատկանիշը ոչ թե բնությանը հարմարվելն է, այլ այն վերափոխել– վերստեղծելով՝ իրեն հարմարեցնելը:

Մշակութաստեղծման գործընթացն էվոլյուցիայի թերևս յուրօրինակ շարունակությունն է: Սակայն եթե կենսաբանական էվոլյուցիան դժվարնկատելի է՝ դանդաղընթաց, տեսակներ ձևավորող և բազմազանություն ապահովող, ապա, ի հակադրություն դրա, մշակութային էվոլյուցիան (մանավանդ նոր ժամանակներում) հարահուս է, որն անզսպորեն վերափոխում, ոչնչացնում է բնության մեջ առկա կենդանի ու անկենդան տեսակները: Մարդու բանական ձեռքբերումները, ցավոք սրտի, զենք են դառնում իր նյութական պահանջմունքների և կենդանական բնազդների ձեռքին:

Մարդն է այդ էվոլյուցիան իրականացնողը, ուրեմն և՛ հետևանքների պատասխանատուն:

Ընդհանրապես մարդկությանը մշտապես զբաղեցրած հարցերից մեկն էլ իր ու Երկիր մոլորակի ապագայի, այսպես ասած՝ ճակատագրի հարցն է: Դրան սերտորեն առնչվում է պատմական պրոցեսի իմանալիության արդեն զուտ գիտական խնդիրը: Սակայն պիտի նկատի ունենալ, որ առ այսօր ինչ կա գիտական առումով շատ թե քիչ հավաստի, ճանաչելի ու բացատրելի, անցյալի մեջ է ու վերաբերում է անցյալին: Ոչ ոք չի կարող վստահորեն ասել, թե ինչ կստացվի մարդու հետագա մշակութաստեղծ գործունեությունից:

ՍԱՐԴԸ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱԾ Է

Ինչպես բազմաթիվ կենդանիների, մարդուն ևս բնորոշ է կենսաապահովման գործառույթների իրականացումը խմբային կեցությանմբ: Դա մի պարզ բան է նշանակում. այն, որ այդ կենսակերպով գոյատևող կենդանու առանձնյակի համար խմբից դուրս նույնիսկ ֆիզիկական գոյությունը համարյա դառնում է անհնար:

Բայց մի էական հանգամանքի մասին չպիտի մոռանալ: Խմբային կենսագործունեությամբ գոյատևող կենդանու առանձնյակը, բնական պայմաններում թեկուզ խմբից դուրս գոյատևելով, ժամանակի ընթացքում, համենայնդեպս, ձևավորում է իր տեսակին բնորոշ հմտությունները, կարողություններն ու կենսափորձը: Եթե այդ առանձնյակը նույնիսկ ձեռք էլ չբերի բանական գործունեություն հիշեցնող կարողությունների և իմացությունների միջոցով կուտակվող կենսափորձ ու հմտություն, ապա պակասողը չի կարող այնքան էական լինել, որ լրջորեն վտանգի նրա գոյությունը: Դա շնորհիվ այն բանի, որ մարդուց բացի՝ մյուս արարածների համար բնության կանխորոշած կենսաբանական մակարդակի կարողությունների շրջանակը լիարժեքորեն բավարար է տեսակի պահպանման համար:

Մի բան, որը մարդ տեսակի համար բացառվում է: Եթե խմբից (մարդկային հասարակություն) դուրս մնացած մարդուն⁶ նույնիսկ հաջողվի էլ պահպանել ֆիզիկական գոյությունը (այդպիսի դեպքեր հայտնի են մարդկությանը), նա չի կարող ձեռք բերել իր տեսակին անհրաժեշտ կարողություններն ու հմտությունները: Դրա պատճառն այն է, որ մարդու կայացման համար որքան կարևոր է կենսաբանականը, նույնքան էլ՝ վերկենսաբանական մակարդակի (գիտակցական) գործունեությամբ ձեռք բերվող սոցիալական կազմակերպման փորձը, հոգևոր ու նյութական արժեքները, իմացությունը: Այդ ամենի համախումբը մշակույթն է, որն արարվում է, պահպանվում ու փոխանցվում խմբային գործունեությամբ:

Իրենց կեցության և կենսագործունեության բնույթով խմբային–սոցիալական են նաև շատ այլ կենդանիներ: Նրանց գոյությունն էլ երբեմն հանգում է փոփոխվող, անսպասելի հանգամանքների, որոնք նորովի վարքագիծ, նախկինում չեղած լուծումներ են պահանջում: Ընդհանրապես պիտի նկատի ունենալ, որ ցանկացած կենդանու (նաև մարդու) վարքագծային, կենսափորձային նոր ձեռքբերում, գյուտ երբեք խմբային չեն լինում: Ոչ ստանդարտ իրավիճակների առաջադրած խնդիրները միշտ լու-

ծում են անհատները և ոչ թե ողջ հանրությունը: Հետո է նրանց ձեռքբերումը դառնում հանրային իմացություն կամ կարողություն: Թերևս ահա այս պահից էլ ընդգծված դրսևորվում է մարդ տեսակի տարբերությունը մյուս կենդանի արարածներից: Մարդու մշակութաստեղծ լինելը գիտակցական մակարդակի այնպիսի գործունեություն է, որի ողջ արդյունքն ու փորձը ժառանգորդման մեխանիզմի զանազան միջոցներով և՛ ամրակայվում է, և՛ փոխանցվում հաջորդ սերնդին: Մյուս կենդանիների փորձը խմբի և հաջորդ սերնդի համար չի դառնում առօրյա իմացություն, կենսափորձ: Կամ էլ եթե անգամ դառնում է, ապա այնքան դանդաղ ու առանց հետագա ծավալումների, որ չի կարող էականորեն փոխել նրանց կենսակերպը, շրջակա բնության վրա ներգործելու հնարավորությունները: Թերևս ամեն ինչ հենց այդ գիտակցական մակարդակի գործունեության և ժառանգորդման մեխանիզմի զաղտնախորհուրդ հանգամանքներով է պայմանավորված:

Խմբային կենսակերպ ունեցող կենդանիներից միայն մարդն է դարձել իր կեցությունն ապահովող ու կազմակերպող հարափոփոխ սոցիալական կառույցների ստեղծող: Դրանց միջոցով է տեղի ունենում մշակութային արժեքների ժառանգորդումը, հոտային–խմբային կենսակերպի փոխարկումը միայն մարդուն բնորոշ սոցիալականի⁷: Մարդու սոցիալականացումը կամ որոշակի մշակութային միջավայրի արդյունք լինելն էականորեն կարևոր նշանակություն ունի: *Մի շարք այլ գործոններից բացի (օրինակ՝ պատմաաշխարհագրական)՝ մարդու, ժողովուրդների գենետիկ-կենսաբանական առանձնահատկությունները միզուցե որոշակի դեր ունեն ստեղծվող մշակույթի բովանդակության մեջ, սակայն մշակույթը երբեք չի կարող ժառանգորդվել գենետիկ-կենսաբանական ծանապարհով: Մշակույթը փոխանցվում է միայն սոցիալական իրականությամբ, որն իր կենսաապահովմամբ մտահոգ յուրաքանչյուրին պարտադրում է տվյալ արժեհամակարգի կրողը և դրանով իսկ՝ պահպանողը լինել:* Այլ կերպ ասած՝ հնարավոր չէ տևականորեն (էլ չեմ ասում՝ սերնդեսե-

րունդ) ապրել, օրինակ՝ ֆրանսիական մշակութային մթնոլորտում, բայց մնալ հայկական մշակույթի ներկայացուցիչ:

Մարդն է մշակույթ ստեղծում: Յետադարձ ներգործության սկզբունքով մարդուն սոցիալականացնում է մշակույթը, որին բնորոշ բնութագրերն ու բաղկացուցիչները հաճախ հազարամյակների ճանապարհ են անցել: Գիտակցի թե ոչ, միևնույնն է, ինչ-որ հասարակության մեջ իր գոյության համար մարդը պետք է անպայման սոցիալականանա՝ դառնալով այդ հասարակությանը բնորոշ մշակութային արժեքների, կենսակերպի առանձնահատկությունների գոնե էական մասի կրողը: Սա, կարծում եմ, անվիճելի ճշմարտություն է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ մարդու սոցիալականացումն սկսվում է ծնված օրից և ավարտվում այս աշխարհը թողնելով: Սա հաշվի առնելով՝ դժվար չէ կռահել, որ անգամ գիտնականի մակարդակով այլ մշակույթի լավ իմացությունը, նույնիսկ որոշ տարրերի ընդօրինակումն իբրև էկզոտիկա, մի բան է, և միանգամայն այլ բան է դրա սոցիալական միջավայրի ներկայացուցիչ լինելը: Վերջինն ամենօրյա կեցությամբ ու մտածողությամբ նորոգվող, շարունակվող կենսակերպն է:

Ասվածը գործնական կյանքի օրինակով ցույց տալու համար կարելի է նկատի ունենալ թեկուզ այսպիսի շատ պարզ տարբերակներ: Եգիպտագետ արաբ գիտնականն ինչքան էլ լավ իմանա եգիպտական մշակույթը, իր գիտակցական ողջ կյանքն անցկացնի դրա ուսումնասիրության, ճանաչման մեջ, նախանձելիորեն հմուտ լինի, միևնույնն է, երբեք չի դառնա դրա կրողը, առավել ևս՝ գործնական-ամենօրյա կյանքում շարունակականությունն ապահովողը: Այդ արաբ գիտնականը կարող է նույնիսկ հարստացնել արաբական մշակույթը եգիպտականի տարրերով, բայց միշտ մնալու է արաբականի կրող ու շարունակող (որքան էլ տարօրինակ թվա, այո՛, անգամ իր եգիպտագիտական վաստակով):

Իսկ եթե հարցը փորձենք դիտարկել հենց մեր՝ հայերիս արդի կենսական կարևորության խնդիրների առումով, ապա կա-

րելի է նկատի ունենալ այս օրինակը: Ինձ միշտ զարմացրել է միամիտ ինքնավստահությունը կամ չիմացությունը Հայաստանից հեռացող այն հայերի, ովքեր հանոզված են, որ կարող են օտար մշակութային միջավայրում հայ մնալ⁸: Բոլորովին էլ պետք չէ մասնագետ լինել՝ հասկանալու համար, որ մի եկեղեցու շուրջը համախմբվելով, մի թերթ տպագրելով, հեռուստաժամերով ու կիրակնօրյա դպրոց–հավաքատեղիներով օտարության մեջ հնարավոր չէ հայ մնալ: Դա սին հույս է, բարոյահոգեբանական պատրանք, որովհետև իրականում տեղի է ունենում հակառակը: Ուզեն թե չուզեն՝ իրենց հայկականությամբ նրանք հարստացնում, բազմազանություն ու թարմացնող կենսունակություն են հավելում օտար մշակույթին՝ դառնալով այդ մշակույթի կրողն ու շարունակողը:

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Մշակույթը նույնքան հին է, որքան մարդ տեսակի (homo sapiens) գոյությունը երկրագնդի վրա: Մարդը և մշակույթն իրարից զատ նույնքան անպատկերացնելի են, իրարից նույնքան անբաժան, որքան յուրաքանչյուր արարածի ինքնատիպությունը բնութագրող, տեսակի գոյությունն ու կենսագործունեությունն իրենով պայմանավորող ամենակարևոր հատկանիշը: Ըստ էության, մշակույթը շրջակա աշխարհի հետ մարդու հարաբերության արդյունքն է, իսկ մշակութաստեղծումը՝ այդ աշխարհի հետ մարդու հարաբերվելու ամենակատիվ ձևը: *Մշակութաստեղծ լինելը մարդ տեսակի ամենաբնորոշ հատկանիշն է: Գիտությանը հայտնի չէ երկրագնդի վրա երբևէ գոյատևած այլ մշակութաստեղծ էակ: Հետևաբար, մշակութաստեղծ լինելը կարելի է նշել իբրև մարդ արարածի ամենակարևոր տարբերակիչ հատկանիշ: Մարդը մշակութաստեղծ գործունեությունը կամ տեսակային եզակի առանձնահատկությունն իրականացնում է բնության հաշվին, բնությունից վերցվող նյութերի միջոցով: Մարդը մշա-*

կութաստեղծ է ոչ միայն բնությունից իր ստացած կենսաբանական կարողությունների, այլև բնական այն միջավայրի շնորհիվ, որի շրջապատում հայտնվել, աչք է բացել:

Թվում է, թե այսքան պարզ, հասկանալի և միանշանակ կենսական ճշմարտության որոշակիացումից հետո դժվար չի լինի սահմանել, թե ինչ է մշակույթը: Ի վերջո դա այն ամենն է, ինչը բնության մեջ չկա, բնությունը չի սովել, և ստեղծում է մարդը՝ ապահովելու, հնարավոր դարձնելու համար իր տեսակի գոյությունն ու կենսագործունեությունը: Դա հոգևոր և նյութական արժեքների, հասարակության սոցիալական կազմակերպման ու կառավարման ձևերի ողջ համախումբն է: Մշակույթը խմբային գիտակցության և կենսագործունեության (փորձի) արդյունք է: Կարելի է մշակույթը բնութագրել նաև իբրև արժեքների համախումբ, որն արդյունք է մարդու կենսափորձի, հասունացած և գիտակցված պահանջմունքների: Եվ այլն, և այլն...

Այս ամենը ցույց է տալիս մի պարզ բան. իր ընդգրկման հարստությունից ելնելով՝ հեշտ է տարբեր տեսանկյուններից նկարագրել, թե ինչ է մշակույթը, բայց բավական դժվար է այն սահմանելը հենց նույն այդ հարստության, ընդգրկման բազմազանության պատճառով: Դրա համար էլ բավական հարուստ, նույնիսկ բազմալեզու մշակութաբանական գրականության մեջ դժվար է գտնել տարբեր հեղինակների մի քանի գրքեր, որոնցում մշակույթի սահմանումները համընկնեն, լինեն փոխադարձաբար ընդունելի⁹: *Չամենայնդեպս, կարծում եմ՝ մշակույթը կարելի է սահմանել իբրև մարդու ստեղծագործական կարողությունների իրականացման արդյունքների ամբողջություն:* Դժվար չէ այս սահմանումից ելնելով՝ տեսնել մշակութային արժեքների համախմբի այն տարբերությունը, որն առկա է թե՛ անհատների, թե՛ ազգերի պարագայում: Եթե մի քիչ ավելի կենցաղայնացնենք գիտական ճշմարտությունը, ապա կունենանք հետևյալ գործնական, կենսափորձային ճշմարտությունը. *Մայելով տվյալ անհատի, ազգի համար պահանջարկ ունեցող, նաև ստեղծված մշա-*

կութային արժեքներին՝ կարելի է անսխալ պատկերացում կազմել նրանց նկարագրի վերաբերյալ:

Մարդն է մշակույթ ստեղծում: Ինչպիսին մարդն է, ազգը, այնպիսին էլ՝ իր ստեղծած մշակույթը: Բայց դա միակողմանի, անհետևանք գործընթաց չէ: Մշակույթը զարմանալի հիշողություն ունի, կարելի է ասել՝ նույնիսկ հիշաչար է: Դա պետք է հասկանալ հետևյալ իմաստով: Մշակույթն իր ստեղծողի համար ինքնարտահայտման միջոց է: Այդ գործընթացն իմաստավորվում է նաև ստեղծողի վերստեղծումով: *Ցանկացած մշակույթ, մշակութային մակրո-, անգամ միկրոմիջավայր վերարտադրվում է՝ վերստեղծելով իր ստեղծողին՝ մարդուն: Վերստեղծելով ոչ թե ֆիզիկապես, գեներտիկ կարողություններով ու առանձնահատկություններով, այլ որպես մշակութաստեղծ արարած:* Դրա համար էլ հասարակական կյանքում տնտեսական, քաղաքական և այլ կարգի գործնական բնագավառներում փոփոխությունները հնարավոր է իրականացնել անգամ օրենքի ուժով, պարտադրանքով կամ փաստի առաջ կանգնեցնելով: Սակայն հասարակական գիտակցությունը հեղափոխական փոփոխությունների չի ենթարկվում, զգալի ժամանակ է պահանջում՝ որակապես թարմանալու համար և, սովորաբար, իրականանում է սերնդափոխությամբ: Մշակույթ ստեղծողը կամա թե ակամա ձևավորում է արժեքների մի համակարգ, որի առկայությամբ է կյանք մտնող սերունդն իր նկարագիրը ձևավորում: Դա նրա անխուսափելի, ճակատագրորեն կանխորոշված ժառանգությունն է, որի դերը երբեք չի նվազում նույնիսկ այն դեպքում, երբ նոր սերունդը ժխտում է այդ ժառանգությունը:

Ողջ ասվածը կարելի է համառոտել այսպես. *մշակույթն անխուսափելիորեն վերստեղծում է իր ստեղծողին՝ մարդուն: Ահա թե որտեղից է գալիս ավագ սերնդի պատասխանատվությունն իրեն փոխարինողի առաջ՝ անկախ այն բանից՝ նորերն ընդունո՞ւմ են, թե՞ ժխտում հենրի ստեղծած, հների համար կենսականորեն կարևոր արժեքները:* Հետևաբար, երիտասարդներից դժգոհելուց առաջ (իմիջիայլոց, ավագներին բնորոշ է բարձրա-

ծայն դժգոհելը, երիտասարդներին՝ նրանց լռությամբ արհամարհելը կամ անտեսելը) ավագները հանգիստ, առանց իրարանցման, լավ կլինի՝ ինքնամփոփ լռության մեջ փորձեն հաշիվ տալ իրենց ու ճշտեն իրենց ստեղծած մշակույթի դերը նրանց նկարագրի ձևավորման մեջ: Չէ՞ որ յուրաքանչյուր մշակույթ ստեղծում է ինչ-որ կենսակերպ, ամենօրյա, գործնական կյանքի ու աշխարհընկալման մի փորձառություն, որն ամենակարևորն է մարդկային նկարագրի ձևավորման մեջ:

Մշակույթի համակարգային ուսումնասիրությամբ զբաղվում է Նոր ժամանակների ամենաերևելի գիտակարգերից մեկը՝ մշակութաբանությունը: Այն հասարակական գիտություն է և, ըստ էության, մարդագիտություն: Գիտություն, որը մշակութային փաստերի (արտեֆակտ) վերլուծությամբ բացահայտում է դրանք ստեղծողի էությունը՝ ամենօրյա կեցության իրողություններից մինչ աշխարհընկալում, նրա տեղն ու դերը մեր մոլորակում:

Վերն ասվածից չպիտի եզրակացնել, թե մշակութաբանությունը գիտություն է, որն զբաղվում է միայն անցյալում ստեղծվածի ուսումնասիրությամբ: Իրականում այն իր ժամանակի հիմնախնդիրներից բոլորովին էլ մեկուսացած չէ և նույնիսկ արդիական քաղաքական բովանդակություն ունի: Պատահական չէ մշակութաբանական ուսումնասիրությունների և տեսությունների ծավալումը մանավանդ մեր ժամանակներում, երբ որոշ ուժեր ակնհայտորեն շահագրգռված են աշխարհն ըստ իրենց պատկերացումների գլոբալացնելու հարցում: Դա վաղուց արդեն շատ ակնհայտ է: Նպատակը նույնպես տեսանելի է՝ աշխարհը դարձնել իրենց համար կանխատեսելի ու կառավարելի:

Արդեն իսկ պարզ է, թե ինչպիսի բովանդակությամբ մշակութաբանական միտք ու աշխարհայացք պետք է զարգացնեն ավելի թույլ, իրենց ինքնությունը պահպանել ցանկացող փոքր ժողովուրդները:

Սա ընդամենը մի օրինակ է՝ համոզվելու համար, որ աշխարհը կառավարվում է ոչ թե բնական ու ճշգրիտ գիտությունների ձեռքբերումներով, այլ հասարակական գիտությունների

առաջադրած կոնցեպտներով: Իսկ բոլոր գիտատեխնիկական ձեռքբերումները, հաճախ նաև արվեստի ստեղծագործությունները, կրոնական գաղափարները և այլն ընդամենը միջոցներ են, որոնք գործադրվում են աշխարհայացքային-գաղափարախոսական գիտությունների միջոցով նախանշված ծրագրերի իրականացման համար:

Մշակութաբանությանը վերաբերող հետաքրքիր այս նյութը ծավալելը թողնեմ ավելի հարմար պահի: Իսկ գիրքը շարադրելու իմ նպատակից ելնելով՝ թեման ամփոփեմ հետևյալ նկատառումով. *մշակույթի վերստեղծող գործառույթում չափազանց կարևոր է խոսքի (թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր) նշանակությունը:*

Այս իրողությանն ավելի մանրամասն կանդրադառնամ գրքի հաջորդ գլուխներում:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Մշակութաբանության մեջ ընդունված է մարդու մշակութաստեղծ գործունեության սկիզբը, առաջին շրջանը բնորոշել նախնական, նախապատմական, նախնադարյան, հնադարյան, արխաիկ (հուն.), նույնիսկ պրիմիտիվ (պարզունակ) հասկացություններով: Ըստ հնագետների՝ այն սկսվել է մեզմից մոտավորապես հիսուն–վաթսուն հազար տարի առաջ:

Վերևում բերված բոլոր հասկացությունների բովանդակության մեջ ակնհայտ է ժամանակակից մարդու վերապահ վերաբերմունքը (նախնական, նախնադարյան, պրիմիտիվ և այլն) իր մշակութաստեղծ գործունեության առաջին շրջանի նկատմամբ: Միանգամից նշեմ, որ դա պայմանական և խիստ վիճարկելի գնահատական է, ու չպետք է լուրջ ընդունել: Այլապես կարելի է ներկայի բարձունքից հեշտությամբ թերագնահատել մշակույթի (մանավանդ գիտատեխնիկական) ցանկացած նախորդ շրջափուլի ձեռքբերումները: Մինչդեռ երբեք չպիտի անտեսել, որ մշակույթի կենսունակությունը և պոտենցիալ կարողությունները

պայմանավորված են ժառանգորդմամբ ու շարունակականությամբ:

Ժամանակների մեջ անընդհատ փոխվել են մարդու մշակութային միջավայրը, հոգեկերտվածքը, աշխարհընկալումը, բայց ոչ երբեք բնատուր կարողությունները, տեսակային առանձնահատկությունները: Ահա թե ինչու այսօրվա մարդու համար նախնական մշակույթի ուսումնասիրությունն էլ նույնքան հրատապ է, որքան ժամանակակիցը: Ինչպես ամեն մի սկիզբ, այն իր մեջ կրում է արդիականի նախահիմքերը, ծագման արմատները: Թեև այս թեմայի նպատակից դուրս է ասվածը մանրամասնելը, բայց նույնիսկ առանց մշակութաբանների, հնագետների, հոգեբանների և ազգագրագետների օգնության էլ առօրյա փորձով դժվար չէ համոզվելը, որ մանավանդ մարդու հոգեկանի, ենթագիտակցականի բազմաթիվ դրսևորումներ այսօր էլ պահպանում են նախնական մշակույթին բնորոշ իրողություններ:

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է նախնական մշակույթը բաժանել մի քանի ժամանակաշրջանների: Դրա հիմքը հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված նյութերն են, որոնք, հասկանալի պատճառներով լիարժեք չլինելով էլ, համենայնդեպս, այդպիսի պարբերացումների հիմքեր տալիս են: Մոտավորապես մինչև մեր թվականության առաջին հազարամյակը հասած և տասնյակ հազարավոր տարիներ գոյատևած մշակութային այդ ժամանակաշրջանը բաժանվում է մի քանի էտապների: Գիտության մեջ ավելի տարածված է ա) քարի դար, բ) պղնձի դար, գ) բրոնզի դար, դ) երկաթի դար պարբերացումը: Կան նաև այլ պարբերացումներ՝ ա) վայրենության, բ) բարբարոսության, գ) քաղաքակրթության (Մորգան) կամ ա) հոտային, բ) տոհմային համայնքի, գ) տոհմային համայնքի քայքայման էտապներ (Էնգելս) և այլն: Պարբերացումներից յուրաքանչյուրի հիմքում ընկած է մարդկային հասարակության կենսագործունեության որոշակի առանձնահատկությունը՝ էական մշանակություն ունեցած գործոններից մեկը, որով էլ բնութագրվել է տվյալ ժամանակաշրջանը: Հասկանալի է, որ դրանցում

ակնհայտ է պայմանականությունը: Սակայն այդ բնորոշումների մեջ արձանագրվել է մարդկության մշակութաստեղծ գործունեության էական հատկանիշը՝ առաջընթացը (պրոգրես)՝ ընթացքը պարզից, աղքատիկից դեպի բարդը, բազմազանը, կենսագործունեության ծավալների ընդարձակումը:

Ըստ առկա հնագիտական նյութի՝ հնարավոր է որոշակիորեն թվարկել նախնական մշակույթում էական ձեռքբերումները և իրողությունները: Իր կենսապահովման համար սկզբնական և հիմնական զբաղմունքներին զուգահեռ՝ մարդն աստիճանաբար ստեղծել է առաջին աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը փայտից, քարից, ոսկորից, մետաղներից, կենցաղային օգտագործման առարկաները՝ տարբեր հումքերից, քարանձավներից հետո բնակվել իր մտահղացած ու կառուցած կացարաններում և այլն:

Մարդու մտածողությանը բնորոշ վերացարկման որակն այս շրջանում սկսում է ակտիվորեն դրսևորել իր կարողությունները ծիսապաշտամունքային արարողությունների, քարանձավային նկարչության, ստեղծագործական գործունեության այլ բնագավառներում՝ նախնական դրսևորումների ձևով: Մանավանդ մետաղների մշակումը և անասնապահության ու հողագործության տարբերակվածությունը նպաստում են նաև արհեստագործության տարանջատված (մասնագիտացված) զարգացմանը: Այս և մշակութային չթվարկված բազմաթիվ այլ իրողությունների հիմքի վրա աստիճանաբար ձևավորվում ու ծավալվում են մարդու նաև ինքնաճանաչողությունն ու աշխարհաճանաչողությունը, գիտագործնական իմացությունն ու հմտությունները:

Մարդու կեցության մեջ մշակույթի օրավուր մեծացող ծավալին ու նշանակությանը համապատասխան՝ փոխվում են նաև ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների, սոցիալական կյանքի կազմակերպման ձևերը, մակարդակները:

Նախնական մշակույթում հոգևոր բարձրագույն արժեքն առասպելն է: Դա է երկարուձիգ հազարամյակներ տևած մշակութային մի շրջափուլի հանրագիտարանը, որում գեղարվեստա-

կան խոսքի բարձրագույն մակարդակով ի մի են բերված մարդու կենսափորձային ճշմարտությունները, աշխարհայացքը, աշխարհաճանաչողությունը, շրջակա աշխարհի և իր գոյության իմաստի ըմբռնումը, կրոնական պատկերացումները: Այն սինկրետիկ հոգևոր արժեք է, որը միավորում, ամբողջական մի ձևի մեջ է ներկայացնում նախնական մշակույթի շրջանի մարդու մշակութաստեղծ գործունեության բազմազանությունը, նաև ի ցույց դնում տվյալ ժողովրդի կուլտետիվ ստեղծագործական կարողությունների զարմանալի, բացառիկ հնարավորությունները:

Ըստ էության, նախնական մշակույթը հայտածել է առօրյա, գիտական, ստեղծագործական գործունեության հնարավոր ձևերի բազմազանության այն սաղմերը, որոնք հետագայում դառնալու էին մարդու մասնագիտացմամբ տարբերակված գործունեության ոլորտներ: Նրա բոլոր դրսևորումներում չափազանց կարևոր էին մարդու կենսափորձը, օր օրի ավելացող մշակութային ձեռքբերումները, որոնցում միշտ միավորված, անբաժան են հանդես եկել մարդու մտքի և գործնական կարողությունների հնարավորությունները: Դա տևական մի գործընթաց էր, որում մշակույթն ակտիվորեն նպաստում էր մարդու և՛ մտավոր, և՛ ֆիզիկական կարողությունների զարգացմանը, մշակութաստեղծ գործունեության ծավալմանը:

Այս ամենն իր տեղում թվարկելով ու նկարագրելով հանդերձ, սակայն, ուզում են առանձնապես կարևորել հետևյալը: *Նախնական մշակույթը, իր նախնականությամբ, թվացյալ պարզությամբ, «մարդկության մանկության» (Մարքս) ժամանակաշրջանը ներկայացնելով հանդերձ, մարդու համար աշխարհում իր տեսակի ինքնահաստատման էտապն էր, որին բնորոշ են, թող տարօրինակ չհնչի, հանճարեղ գյուտերը: Թերևս այս շրջանում են ճշգրտվում ու հայտնաբերվում մարդու բոլոր այն պահանջ-մունքներն ու գաղափարները, որոնց բավարարմամբ և տեսական ու գործնական զարգացմամբ է զբաղված մարդկությունն առ այսօր: Եթե նախնական մշակույթում նույնիսկ մի կողմ թողնենք գիտատեսական զարմանալի և առ այսօր անբացատրելի*

կռահումները մարդու բնույթի, շրջակա բնության, նյութի, տիեզերքի կառուցվածքի և կազմության, կենդանի նյութի ծագման և այլնի վերաբերյալ, ապա անգամ գործնական կյանքի օրինակով կարող ենք համոզվել, որ այդ թվացյալ պարզունակի մեջ առկա են մեծագույն ձեռքբերումներ: Այսպես, կարծում եմ՝ բաց երկնքի տակ կամ քարանձավում բնակվող մարդու՝ բնակարան կառուցելու միտք հղանալը շատ ավելի հանճարեղ գյուտ է, քան հետագա ճարտարապետաշինարարական այն հրաշքները, որոնք ընդամենը դրա կատարելագործումն են: Նույնը կարելի է ասել նիզակից, նետ-աղեղից հետո հրող ուժի օգտագործմամբ հրազենին անցման, լծակի, ունելիի միջոցով աշխատանքի արդյունավետության ու գործադրված ուժի ավելացման գաղափարը ժամանակակից տեխնիկայով իրականացնելու և այլնի վերաբերյալ: Նման դիտարկումները կարելի է անվերջ շարունակել:

Նախնական մշակույթը պարզունակ չէ, ինչպես որ մեզ կարող է թվալ: Եթե սերունդները զրկվեին այդ փորձից, կդառնային շատ անճարակ և ստիպված կլինեին կրկնել նախնիների անցած ճանապարհը: *Իրականում հաջորդ սերունդները նրանցից ոչ թե ավելի խելոք ու կարող էին, այլ իրենց թիկունքում ունեին այն հսկայական փորձն ու իմացությունը, որը կուտակվել էր իրենցից առաջ: Մշակութաստեղծ մարդու առաջին սերունդներն այնքան խելոք են եղել, որ լրջորեն հաջողել են հիմնադիր, հեռանկար կանխորոշող քայլերը:*

Ըստ էության, նախնական մշակույթը մարդկության նախնական, բայց չափազանց կարևոր փորձն է: Այն մարդու համար եղավ իրեն անմիջապես շրջապատող աշխարհում իր ինքնահաստատման և գործնական հնարավորությունների հայտնագործման, դրանց գործադրման ժամանակաշրջան: Դրան հետո հաջորդելու էր իր կենսափորձի և ճանաչողության փիլիսոփայական իմաստավորման կարևորագույն էտապը (Զրադաշտ, Բուդդա, Կոնֆուցիուս, Լաո-ցզի, հույն անտիկ փիլիսոփաներ): Դա մանավանդ հնագույն ժողովուրդների հետադարձ հայացքն էր իր անցած պատմական ուղուն, ձևավորած կենսափորձի ընդ-

հանրացված իմաստավորումը, գալիքի համար ուղենիշ գաղափարների որոշակիացումը: Պատահական չէ, որ Կ. Յասպերսն այդ ժամանակաշրջանը (Ք. ա. մոտ 6-5-րդ դդ.) անվանում է պատմության առանցքային ժամանակ («Смысл и назначение истории»)¹⁰:

Մարդու մշակութաստեղծ գործունեության մեջ շրջադարձային եղավ նստակյաց կենսակերպին անցումը: Այս փաստը մանրամասնելը մեկ այլ՝ համապատասխան տեղի թողնելով՝ միայն նշեմ, որ ժամանակակից քաղաքակրթությունը, այսպես թե այնպես, դրա արդյունքն է: *Սակայն ինչքան էլ կարևոր ենք նախնական մշակույթին բնորոշ իրողությունները, միևնույնն է, նրանցից ոչ մեկը չի կարող համադրվել ամենակարևորին՝ մարդկային լեզվին: Ընդհանրապես բոլոր ժամանակներում մարդու մշակութաստեղծ գործունեության մեծագույն ձեռքբերումը եղել է, կա ու մնալու է լեզուն:*

Ըստ էության, մեզ համար նախնականի և պարզունակի համարումով ներկայացող մշակույթին բնորոշ են եղել հանճարեղ մտահղացումներ ու ձեռքբերումներ, որոնք առ այսօր էլ ուժի մեջ են: Այդ թվում նաև ամենակարևորը՝ լեզուն:

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ

Լեզվի մեջ շնչավորվում է ամբողջ ժողովուրդը... Լեզուն ամենակենսունակ, ամենաառատ և ամուր կապն է, որը ժողովրդի՝ իրենց դարն ապրած, ապրող և ապագա սերունդներին միավորում է մի մեծ, պատմական, կենդանի ամբողջության մեջ:

Խլեք ժողովրդից ամեն ինչ, նա ամեն բան կարող է վերադարձնել. սակայն խլեք լեզուն, և նա այլևս լեզու չի ստեղծի, կարող է նույնիսկ նոր հայրենիք ստեղծել, բայց լեզու՝ երբեք. մեռավ լեզուն ժողովրդի շուրթերում՝ կմեռնի նաև ժողովուրդը:

Կ. Ուշինսկի

ԼԵԶՈՒՆ

Արդեն ասվեց, որ լեզուն ոչ միայն նախնական մշակույթի ամենանշանակալի, այլև ընդհանրապես մարդու մշակութաստեղծ գործունեության մեծագույն և անփոխարինելի ձեռքբերումն է: Դրանում կարելի է համոզվել նրա մշակութային նշանակության իմացությամբ:

Բայց որպես առաջին քայլ՝ կառաջարկեի ծանոթանալ *լեզու* հասկացության լեզվաբանական բացատրությանը: Դա ճիշտ ու նպատակահարմար է այնքանով, որքանով որ հասկացության ընդգրկումը, լեզվին բնորոշ հատկանիշները տարբեր մոտեցումներով ու տեսանկյուններով առաջին հերթին և ամենից շատ ուսումնասիրում է հենց լեզվաբանությունը¹¹: Պակաս կարևոր չէ նաև լեզվի ծագման, ժամանակի մեջ նրա ընթացքի տարբերակների, հասարակական դերի ու գործառույթների վերաբերյալ լեզվաբանության կուտակած իմացությունը:

Լեզուն միայն մարդ տեսակին բնորոշ մշակութային իրողություն է: Յուրաքանչյուրիս նույնիսկ առօրյա փորձը բավական է՝ գլխի ընկնելու համար, որ լեզուն մարդուն ի ծնե տրված առանձնահատկություն, կենսաբանական կամ գենետիկ ժառանգության բաղադրիչ չէ: Լեզուն ծագում, ձևավորվում, պահպանվում ու ժառանգվում է որպես որոշակի մշակութային համակարգի բաղադրիչ:

Մարդը բնությունից ստացել է լեզու ստեղծելու, պահպանելու և զարգացնելու կենսաբանական կարողություն, որը եզակի ունակություն է՝ ի տարբերություն մյուս բոլոր արարածների: Մարդկության փորձը լեզվին վերաբերող մի կարևոր ճշգրտում էլ ունի. միայնակ մարդը երբեք չի կարողացել և չի էլ կարողանա լեզու ստեղծել: Լեզուն մարդու համար օրինաչափ կենսակերպի՝ խմբային–հասարակական կեցության հանգամանքներում իրականացվող մշակութաստեղծ գործունեության արդյունքներից է:

Բայց ոչ միայն այդքանը: Մարդու հասարակական կեցությունը և մշակութաստեղծ գործունեությունն ինչ–որ էտապից սկսած արդեն անհնար կդառնար, եթե չձևավորվեր լեզուն: Այն լավագույն միջոցն էր մտավոր գործունեության, մտքի ձևավորման, միջմարդկային հաղորդակցման, փորձի փոխանակման ու կուտակման: Ուրեմն՝ լեզուն մարդկային հասարակության օրինաչափ զարգացման անհրաժեշտ, անխուսափելի բաղկացուցիչներից է: Այժմ կյանք մտնող յուրաքանչյուր նոր սերունդ ստիպված չէ իր համար լեզու ստեղծել: Նա լեզուն ստանում է պատրաստի վիճակում՝ իբրև մշակութային իրողություն և ժառանգություն: Սակայն նրա առաջ էլ ազգային կյանքի ու միջազգային հարաբերությունների հանգամանքներն այլ խնդիրներ են դնում՝ լեզվի պահպանում, հարստացում և այլն, որոնց լուծումը տվյալ լեզուն կրող հանրության գոյության կարևորագույն նախադրյալներից է: Լեզուն ազգային կենսափորձի, մտածողության, աշխարհատեսության կերպի շտեմարանն է, ազգապահպան և ազգատարբերակիչ գլխավոր գործոններից մեկը: Ահա թե ինչու է այն հարուստ և հետաքրքիր նյութ գիտական տարբեր տեսանկյուններով ուսումնասիրելու համար: Մասնավորաբար, բառային փոխառությունների ուսումնասիրությունը կարող է տարբեր ժողովուրդների միջմշակութային կապերի հնագույն, որևէ այլ ձևով չարձանագրված իրողություններ բացահայտել:

Այս ամենից ելնելով՝ կարելի է վստահորեն պնդել, որ անկախ իր գեներտիկ ծագումից (ծնողների ազգությունը)՝ յուրաքանչյուր անհատ ազգային իր նկարագիրը սովորաբար կայացնում է յուրացրած առաջին (հիմնական, մայրենիի արժեք ունեցող) լեզվի միջոցով ձևավորած լեզվամտածողությամբ, տվյալ լեզուն կրող հանրության ստեղծած մշակութային փորձով ու ժառանգությամբ:

Սա նշանակում է, որ լեզուն մշակութային, ձեռքբերովի իրողություն է: Մարդն ի սկզբանե ասուն չի եղել այնպես, ինչպես որ մենք սովոր ենք նրան ճանաչել: Լեզուն, ինչպես մշակութային ցանկացած իրողություն, անցել է ծագման և ձևավորման ժամա-

նակաշրջան: Այն անպայման ընթացել է պարզից դեպի բարդը, քերականական իրողությունների բազմազանությունից դեպի միօրինակություն՝ մինչև լեզվական օրինաչափությունների հաստատում: Լեզուն ծագել է անվանողական միավորների (հնչյուն, բառ, բառակապակցություն) ձևավորումից՝ հասնելով հաղորդակցական ավելի մեծ միավորների (նախադասություն, պարբերություն, տեքստ) կազմավորմանը: Նույնը կարելի է դիտարկել (հանգամանքների, իհարկե, որոշ պայմանականությամբ) նաև խոսել սովորող յուրաքանչյուր երեխայի օրինակով: Թեև երեխան ընդամենը յուրացնում է արդեն վաղուց ձևավորված, իրեն պատրաստի մատուցվող լեզուն, սակայն դա էլ սկսվում է վերոնշյալ նվազագույն լեզվական միավորների (հնչյուն, բառ և այլն) յուրացումից: Իմիջիայլոց, հասուն տարիքում անհամեմատ ավելի դժվարությամբ հաղթահարվող այդ գործունեությունը, որը երեխայի համար հանճարեղորեն ինքնաբուխ է, առանց ճիգ ու ջանքի, հաճախ ուղեկցվում է նաև բառեր հորինելով, առարկաներն ու երևույթներն ինքնահնար արտահայտություններով անվանելով:

Լեզվի վերաբերյալ մեր մշակութաբանական գիտելիքում անպայման պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալը: Ցանկացած լեզու ձևավորվում է պատմականորեն և ուղղակիորեն արտացոլում է այն կրող հանրության պատմական ճակատագիրը, կենսապայմանների բնակլիմայական առանձնահատկությունները, մշակութաստեղծ գործունեության հանգամանքների ողջ բազմազանությունը: Յուրաքանչյուր լեզու բացարձակ նույնական է իր կրող հանրության մշակութաստեղծ գործունեության ակտիվությանը: Միջազգային ճանաչման են հասնում միայն այն լեզուները, որոնց կրող ժողովուրդները համարժեք մշանակության մշակույթ են ստեղծում: *Լեզուն մշակույթ անվանվող կենդանի օրգանիզմի (ծագող, զարգացող, մարող) կենսունակության անխափան գործող ցուցիչն է և չի կարող ավելի բարվոք վիճակ ցույց տալ, քան է իրականում: Լեզուները զոյատևում են այնքան, որքան դրանցով գործառող հանրությունները:*

ԼԵԶՎԻ ՃԱԳՈՒՄԸ

Հասկանալի է, որ չի կարելի հարցի պատասխանի որոշակիացում փնտրել թվականների անգամ հազարամյակների մոտավորությամբ: Պատասխանը կարող է որոշակի լինել միայն հասարակական այն հանգամանքների, մշակութաստեղծման այն մակարդակի փաստարկման չափով, որքանով որ կարող էր հասունանալ մարդու կենսակերպի մեջ Լեզվի անհրաժեշտությունը: Այսինքն՝ դա կարող է լինել ընդամենը մշակութաբանորեն տրամաբանական մի որոշակիացում: Ինչպես մշակութային ցանկացած արժեք, Լեզուն ևս կարող էր ծագել-ձևավորվել միայն հասունացած պայմանների առկայության հանգամանքներում: Հետևաբար կարելի է մտածել, որ մարդու մշակութաստեղծ գործունեությունը պետք է հասած լիներ մի այնպիսի մակարդակի, որի հետագա ընթացքի հերթական ու կարևորագույն անհրաժեշտությունը Լեզուն էր: Այլապես նրա չլինելը կդադարեցներ, հետընթացի մեջ կզցեր մարդուն, կձախողեր նրա տեսակի գոյության կարևորագույն նախապայմանը՝ մշակութաստեղծումը: Եվ հակառակը՝ Լեզվի ձևավորումը կնպաստեր մշակութաստեղծման գործընթացին՝ արագացնելով և կազմակերպելով մշակույթի աննախընթաց վերելք:

Ինչևէ, ե՞րբ է ծագել Լեզուն:

Մոտ հիսուն-վաթսուն հազար տարի առաջ, երբ ակնհայտ դարձան նախամարդու տեսակներին փոխարինելու եկած բանական մարդու գոյությունն ու գործունեությունը: Այսինքն՝ Լեզուն սկսել է ձևավորվել մշակութաստեղծման շեմին: Հողաբաշխ խոսքի անհրաժեշտությունը հենց այդ շրջանում էլ պետք է որ ձևավորված լիներ, որովհետև.

1. հաղորդակցման, տեղեկության փոխանակման ենթադրվող նախնական ձևերը (ձայներ, դիմախաղ (միմիկա), մնջախաղ (պանտոմիմա) և այլն) չէին կարող երկար ժամանակ սպասարկել

մարդու խմբային համագործակցությամբ օրավուր ծավալվող կենսագործունեությանը.

2. մշակութաստեղծման ծավալումը, միջմարդկային հարաբերությունների բարդացումը և այլն արդեն կուտակել էին այնքան փորձ, իմացություն, որը և՛ պահպանել-ամբարելը, և՛ հաջորդ սերնդին փոխանցելն այլևս ի զորու չէին իրականացնելու հաղորդակցման ոչ լեզվական միջոցները:

Ահա այս հանգամանքներում պետք է որ ծագած լինի լեզվի անհրաժեշտությունը: *Չարմար առիթը բաց չթողնելով՝ մի անգամ ևս հիշեցնեմ, որ դրա արդյունքում մարդն իրագործեց իր մշակութաստեղծ գործունեության մեծագույն ձեռքբերումը՝ ստեղծեց լեզու: Դա պատմականորեն հասունացած անհրաժեշտության արդյունք էր:*

ԼԵԶՎԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեզուն մշակույթի անփոխարինելի բաղադրիչն է: Ըստ էության, մշակույթը ոչ միայն անպատկերացնելի, նույնիսկ անհրագործելի է առանց լեզվի: Իսկ եթե ավելի հետևողական լինենք, ապա կարող ենք ուղղակի ասել, որ մշակույթի գործառույթներից ոչ մեկը լիարժեք չի իրականանա առանց լեզվի:

Չնարավորինս խմբավորելով և ընդհանրացնելով լեզվի մշակութային նշանակության գործառույթները՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալները:

1. Լեզուն մարդու մտածողության միջոցն է, գործիքը: Մտածողությունը՝ որպես իրականության մարդկային արտացոլման ձև, չի կարող իրականանալ առանց լեզվի:

Լեզվի միջոցով է ձևավորվում ու ձևակերպվում միտքը, որը մարդու ճանաչողության, հույզի, դատողության և այլնի արտահայտությունն է: Լեզուն ձգտում է լինել ինքն իրեն, աշխարհը, տիեզերքը ճանաչել, բացատրել փորձող մարդու գիտակցության ստացած արդյունքի հայելային արտացոլքը: Դրա շնորհիվ, մա-

նավանդ գրառվելով, մարդկային անհատական մտավոր և գործնական փորձը, իմացությունը դառնում են համազգային ու համամարդկային՝ գոյատևելով հետագա ժամանակների մեջ:

2. Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն, անփոխարինելի միջոցն է և հաղորդակցության մյուս բոլոր միջոցների գոյության նախապայմանը:

Լեզվի այս (կոմունիկատիվ) գործառույթը պայմանավորված է մարդ արարածի բնատուր առանձնահատկություններով: Ի տարբերություն այլ արարածների՝ մարդը չի կարող ապահովել իր տեսակի պահպանումը միայն կենսաբանական մակարդակում հաղորդակցվելու, իմացություն կուտակելու և ժառանգելու սահմաններում: Անհատներից կազմված հասարակությունը մշակութաստեղծ ակտիվ գործունեություն է իրականացնում, որը հնարավոր է միայն լեզվական հաղորդակցման ձևով: Այստեղ լեզուն իր սպասարկող դերի մեջ որևէ խտրականություն չի դնում և պատրաստակամորեն ծառայում է տվյալ լեզուն կրող հանրության յուրաքանչյուր անդամին: Լեզվի այս գործառույթի շրջանակներում է մարդն իրականացնում առօրեական միջանձնային, աշխատանքային հարաբերություններից մինչև համաշխարհային փորձի և իմացության ժառանգորդումը:

Մենք հաճախ չենք կարևորում, նույնիսկ թերագնահատում ենք միջմարդկային առօրյա հաղորդակցման նշանակությունը, որովհետև այն համարում ենք ավելորդ, պարապ զբաղմունք, այլ մարդկանց կյանքին վերաբերող հարցերին միջամտելու ձև (բամբասանք): Իրականում լեզվական այդպիսի հաղորդակցությունն արարածներից միայն մարդու արտոնյալ հնարավորությունն է, հասարակությանը համախմբող, հանրային կարծիք ստեղծող կարևորագույն միջոցներից մեկը: Մեզ դա դուր է գալիս թե ոչ, միևնույնն է, մարդն իր ժամանակի զգալի մասը ծախսում է լեզվական հաղորդակցության վրա:

3. Մշակույթում լեզվի կարևորագույն գործառույթներից է նաև տեղեկույթի կուտակումը (պահպանումը) և փոխանցումը:

Ընդհանրապես, մշակույթը, նրա յուրաքանչյուր միավորը որոշակի տեղեկույթի կրող է ու պահպանող: Սակայն մշակույթի մեջ չկա մի բաղադրիչ, որը մշակութային և ոչ մշակութային տեղեկույթի կուտակման, պահպանման հնարավորություններով կարողանա մրցել լեզվի հետ: Այն ամենը, ինչը մարդն ստեղծել է, զգացել, լսել, երևակայել, ճանաչել իրեն շրջապատող աշխարհում կամ իր մեջ, անպայման անվանել է կամ բնութագրել լեզվական միավորներով: Այսինքն՝ կուտակել է լեզվի մեջ և կամաակամա փոխանցում է այդ լեզուն յուրացնող ցանկացած մարդու: Եթե հանկարծ վերանա ոչ միայն մարդկության ստեղծած մշակույթը, այլ նաև ողջ այս երկրագունդն ու տիեզերքը, բայց հրաշքով պահպանվի միայն մարդու ստեղծած լեզուն, ապա նրա կուտակած տեղեկությամբ հնարավոր կլինի այդ ամենի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել, քան տեղեկատու որևէ այլ աղբյուրով: Հետևաբար լեզուն է բոլոր ժամանակների ամենաընդգրկուն տեղեկատու աղբյուրը, շտեմարանն այն ամենի, ինչը երբևէ որևէ չափով ներառվել է մարդու կենսագործունեության, իմացության և ճանաչողության ոլորտ:

Դժվար չէ գիտակցելը, որ մարդու նկարագիրն ածանցյալ է, արդյունք նաև որոշակի տեղեկատվական զործընթացի, որում անփոխարինելի է լեզուն: Մանավանդ ժամանակակից աշխարհում երկրների ու ժողովուրդների զարգացման, հզորների մրցավազքում առաջնահերթ նշանակություն են ստանում հենց տեղեկատվության արդյունավետության, հարստության ու բազմազանության, արդիականության և իհարկե արագության ու կազմակերպվածության որակական չափանիշները: *Մնացյալ ամեն ինչն ակնհայտորեն դառնում է դրա գործնական ներդրման, կիրառության արդյունքում ձեռք բերված՝ սկսած նյութական արժեքներից և վերջացրած մարդու, հասարակության կյանքի որակով, բարոյահոգեբանական նկարագրով: Իսկ դրանում անփոխարինելի է լեզվի նշանակությունը, որովհետև, ինչպես ասվեց քիչ առաջ, լեզուն է երբևէ ստեղծված ամենակատարյալ և ընդգրկուն տեղեկատվական համակարգը:*

4. Լեզվի կարևորագույն գործառույթներից մեկը լեզվամտածողության ձևավորումն է:

Մարդկային լեզվի ըմբռնման և մեկնաբանության մեջ առկա վերացականությունն զգալիորեն նվազում է, երբ այն դիտարկում ենք իր գործնական դրսևորման կոնկրետ ձևերից մեկի՝ ազգային լեզվի մակարդակում: Այս դեպքում արդեն այն ձեռք է բերում որոշակի ազգային ճակատագրով, մշակութաստեղծ գործունեությամբ, աշխարհաճանաչողությամբ, կենսափորձով, աշխարհագրական և այլ հանգամանքներով պայմանավորված որոշակիություն:

Այս և չթվարկված բազմաթիվ այլ հանգամանքներ տվյալ լեզուն կրող հանրության համար ձևավորում են լեզվական ձևակերպմամբ արտահայտվող աշխարհատեսության, մտածողության ուրույն կերպ, որն ընդունված է անվանել լեզվամտածողություն: Իր դրսևորման նաև այս ձևի մեջ է լեզուն դառնում տվյալ ազգի կամ հանրության հարափոփոխ պատմության փաստական նյութի և դրա մեկնաբանության, ազգային հիշողության, պատմականորեն ձևավորվող հոգեկերտվածքի կրողը: Լեզվի ազգային լինելն իրողություն է, որն արտահայտվում է ոչ միայն գույն լեզվական մակարդակներում, այլ նաև իրենով ձևավորվող ու դրսևորվող լեզվամտածողությամբ: Դրա համար էլ ցանկացած ազգային լեզվի յուրացում շատ մակերեսային զբաղմունք կդառնա, եթե սահմանափակվի միայն լեզվական իրողությունների (բառապաշար, քերականություն և այլն) սերտումով: Եվ հակառակը՝ *ցանկացած ազգի ինքնատիպությունից, ազգային նկարագրից զրկելու, ծուլելու լավագույն և առաջնահերթ միջոցը նրա համար օտար որևէ լեզու մայրենիի տեղ պարտադրելն է: Իսկ դա, դժվար չէ զլխի ընկնելը, լինում է ոչ միայն անթաքույց, այլ, ցավոք սրտի, նաև դժվար նկատելի, շահագրգռող, միջնորդավորված նախաձեռնություններով:*

Լեզվի ազգային դերին ու նշանակությանը վերաբերող այս հարցերը հետաքրքիր ուսումնասիրության նյութ են տարբեր առումներով¹²: Մշակութաբանական առումով նրա ազգատարբե-

րակիչ և ազգապահպան նշանակություններն անվիճարկելի են: Մեկընդմիջտ պետք է նկատի ունենալ, որ լեզուն լինում է միայն ազգային: Այն ազգային է, եթե նույնիսկ կենդանի գործածությունից դուրս եկածների (մեռած լեզու) շարքում է: Ավելորդ չեն համարում մի անգամ ևս ընդգծել, որ մայրենին կամ մարդու առաջին լեզուն ազգային ինքնության ցուցիչն է, ինքնության պահպանման միջոցը: Իր լեզվական նախընտրությամբ մանավանդ հասուն տարիքում մարդը (գիտակցաբար կամ ինտուիտիվ) ըստ էության իրականացնում է հոգեբանական կարևոր գործառույթ: Դա ազգային ինքնության ընտրությունն է՝ իդենտիֆիկացիան, հայերեն՝ նույնացումը: Դրան հաջորդում է իմիտացիան (նմանակում), որով նա աշխատում է իրեն տեղափոխել այդ լեզվակիր հանրության մշակութային դաշտ, դառնալ նրա սուբյեկտներից մեկը:

Վստահ են, որ այսքանն իմանալուց հետո դժվար չէ գլխի ընկնելը, որ միջազգային դարձած լեզուների գործառույթը չի սահմանափակվում առաջին հայացքից այդքան չեզոք թվացող դերով՝ զուտ խոսքային-հաղորդակցականով: Միջազգայնացած ցանկացած լեզու կամա-ակամա իրականացնում է գլոբալացնող ֆունկցիա հոգուտ այդ լեզվակիր հանրության մշակույթի:

Ասվածից չպիտի ենթադրել, թե ազգային լեզուն և մշակույթը պահպանելու համար պետք է ամեն կերպ խուսափել միջազգային լեզուների իմացությունից: Գիշտ հակառակը: Պետք է ուղղակի պետականորեն իրականացնել մշակութային այնպիսի քաղաքականություն, որով միջազգային լեզվի համար կբացառվի ներազգային կյանքում մայրենիի հետ մրցակցելը:

Անընդհատ ծավալվելու հնարավորություն ունեցող այս նյութն ամփոփենք հետևյալ մտքով: *Լեզվի ազգատարբերակիչ և ազգապահպան գործառույթներն իրականանում են ազգային նկարագրի վերարտադրության նրա ակամա գործառույթով, որի ակնհայտությունը դրսևորվում է իր կիրառական որոշակիության՝ խոսքի մեջ:*

ԽՈՍՔԸ

Խոսքը լեզվի մասնավոր դրսևորումն է, նրա անհատականացած, որոշակի, գործնական կիրառությունը: Հետևաբար՝ այն ամենը, ինչ արդեն ասվել է լեզվի մասին, վերաբերում է նաև խոսքին: Տվյալ լեզվով գործառող յուրաքանչյուր ոք նրա հարըստությունից օգտվում է այնքանով, որքանով իր կենսափորձը և լեզվիմացության կարողությունն են դա թույլ տալիս: *Լեզվի գոյության ձևը խոսքն է՝ ամենօրյա, կենդանի գործածությունը. չի կարող գոյություն ունենալ որևէ լեզու՝ առանց խոսքային կիրառության:* Դրա համար էլ ընդունված է լեզուների տարբերակման մի ձև ևս՝ կենդանի և մեռած: Առաջին տեսակը կազմում են այն լեզուները, որոնք ունեն գոնե բանավոր մակարդակում կրող, գործառող հանրություն:

Խոսքի մակարդակում է վերանում լեզվի չեզոքությունն այն հանրության յուրաքանչյուր անդամի նկատմամբ, որն իր կրողն է: Խոսքը խոսքային գործունեության արդյունք է և դրանով իսկ՝ խիստ անհատական ու տարբերակված: Խոսքի նվազագույն միավորը նախադասությունն է: *Դա բառակազմ է (երբեմն՝ բառ, բառակապակցություն)՝ լեզվական կապակցման օրենքներով ձևավորված, և արտահայտում է միտք: Հենց դա էլ՝ միտքը (բովանդակություն), ամենաէականն է խոսքի մեջ: Խոսքի և՛ բառակազմը, և՛ դրանց կապակցման հնարավոր տարբերակների ընտրությունը, և՛ արտահայտած միտքը խոսքի հեղինակի էության արտացոլքն են:*

Լեզուն մեծ, անընդգրկելի և անսպառելի հարստություն է, որը, սակայն, հանրության յուրաքանչյուր անդամի պարագայում մասնավորվում-որոշակիանում է: Դա տեղի է ունենում ըստ այդ անդամի սոցիալական փորձի, անհատական նկարագրի, մասնագիտության և այլ հանգամանքների: Ուստի կարելի է ասել, որ խոսքի միջոցով յուրաքանչյուրը վերստեղծում է ընդհանրականազգային լեզվի մի տարբերակ, որն իր էության հայելին է, իր

նկարագիրը: Հարուստ ներաշխարհով անհատների խոսքը նույն-
քան անսպասելի, ինքնատիպ, յուրօրինակ է, որքան իրենց էու-
թյունը: Նրանց խոսքում հաճախ են հանդիպում նորաստեղծ բա-
ռեր, բառիմաստային անսպասելի կիրառություններ և ոչ ստան-
դարտ շարահյուսական կառույցներ¹³: Ուրեմն, ըստ սոցիալական
փորձի և անհատական էության շեշտվածության, խոսքը նույն-
չափ անհատական է: Պատահական չէ, որ ժողովրդական առածն
ասում է՝ խոսիր՝ տեսնեն՝ ով ես: Նաև՝ հագուստով ընդունում են,
խոսքով ճանապարհում: *խոսքն ինքը մարդն է: Իսկ միջմարդ-
կային հաղորդակցության կարևորագույն ձևը եղել է, կա ու լի-
նելու է խոսքայինը*: Ընդ որում, դա անխախտ օրինաչափություն
է թե՛ բանավորի, թե՛ գրավորի դեպքում:

Մեզնից նույնիսկ հազարամյակներ առաջ ապրած մարդ-
կանց գիրը կարդալը հեղինակին անմիջականորեն հաղորդակից
լինելուն համարժեք գործընթաց է: Դրա համար էլ, հաճախ չխո-
րանալով իրողության մեջ, հեղինակի հետ միջնորդավորված հա-
ղորդակցումը մենք նույնացնում ենք անմիջականին՝ միջանձնա-
յին կենդանի շփմանը: Այսպես, օրինակ, դուք էլ հաճախ գործա-
ծած կլինեք խոսքի հետևյալ շատ տարածված կայուն տարբե-
րակը: «Կարդում եմ Հովհ. Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը»
պոեմը» ասելու փոխարեն կարող ենք ուղղակի ասել. «Կարդում
եմ Հովհ. Թումանյան»: (Լեզվական այս իրողությունն ընդունված
է անվանել փոխանունություն) Ու ոչ միայն սխալված չենք լինի
կենսական փաստի լեզվական ձևակերպման առումով, այլև
ականա կհաստատենք գրավոր խոսքի վերաբերյալ վերը նշվա-
ծը՝ խոսքը (մանավանդ գեղարվեստական) ինքը մարդն է: Նույ-
նիսկ եթե խոսքն անկեղծ էլ չէ, միևնույնն է, փորձառու լսողը այս
ամենից, բանավոր խոսքին բնորոշ նաև հնչերանգից, դիմախա-
ղից, խոսողի հայացքից, դեմքի արտահայտությունից և այլնից
կարող է անսխալ պատկերացում կազմել նրա մասին: *Ինչպիսին
որ մարդն է, այնպիսին էլ իր խոսքն է: Մանավանդ՝ անկեղծ
խոսքը: Ոչնչում մարդն այնքան լավ չի երևում, որքան ան-
հատական գործունեության ոլորտներում, մանավանդ խոսքում*:

խոսքով ճանաչելի է ոչ միայն ինքը՝ հեղինակը, նաև այն ժամանակաշրջանը, որում ապրել է նա: Ցանկացած խոսքի բնորոշ է որոշակի, անշփոթելի անհատական բովանդակային և ոճական նկարագիր:

Խոսքը կարող է ունենալ երկու տարբերակ՝ բանավոր և գրավոր: Սկզբնապես և շատ ավելի վաղ ձևավորվել է բանավորը: Հենց բանավորն էլ մարդկությունը գործառու է ավելի շատ ու հաճախակի: Բանավոր խոսքն ավելի անմիջական է, նաև հնչերանգով հարուստ ու անհատական: Բայց և ունի լուրջ թերություն. պահպանվող չէ: Ապահովելով կենդանի, անմիջական հաղորդակցում՝ այն հաջորդ պահին դադարում է գոյություն ունենալ: Բանավոր խոսքի հեղինակը սովորաբար նույնքան հետևողական, ուշադիր չէ իր ասածի նկատմամբ, որքան գրավորի դեպքում: Գրավոր խոսքն ավելի կազմակերպված է, որովհետև հեղինակը ժամանակ է ունենում աշխատելու իր տեքստի ձևավորման վրա: Դրանով նա հասնում է (իհարկե ըստ կարողությունների) հաղորդելիք տեղեկությունների և դրանց (փաստ, միտք, հույզ և այլն) լեզվական ձևակերպման համապատասխանության առավելագույնին: Ըստ ձևավորված փորձի՝ մարդիկ գրավոր խոսքը բանավորից ավելի վստահելի են համարում, թեև դա չի նշանակում, որ գրվածը միշտ էլ ճշմարտություն է պարունակում: Ասածս այստեղ գրավոր խոսքի նկատմամբ վերաբերմունքի մասին է: Ու ընդհանրապես, գրվածը շատ ավելի կարևոր փաստ է, քան ասվածը:

Գրավոր խոսքը նաև պահպանվող է: Կախված օգտագործված նյութերի երկարակեցությունից և այլ հանգամանքներից՝ գրավոր խոսքը հաջողությամբ հաղթահարում է ժամանակ և տարածություն՝ մատչելի դառնալով բազմաթիվ սերունդների, այլ ազգերի ու ժողովուրդների:

Մեկ հարյուրամյակից ավելի է, ինչ ձայնագրող սարքերի ու միջոցների շնորհիվ պահպանվում է նաև բանավոր խոսքը: Սակայն նրանք պարբերաբար թարմացման (կրկնօրինակման) կարիք ունեն, և ձայնակիր նյութերը կենսունակությամբ չեն կարող

մրցել գիր կրող նյութերի հետ: Պահպանվող լինելու շնորհիվ է նաև, որ գրավոր խոսքը հեղինակին պարտադրում է պատասխանատվության ավելի մեծ չափաբաժին, քան բանավորը: Բանավորը տեղում ուղղելի է, իսկ գրավորը հեղինակից առանձնանալ-հեռանալուց հետո ապրում է իր ինքնուրույն, անկախ կյանքը՝ իբրև տեղեկատվական հաճախ բազմաշերտ, երբեմն նույնիսկ վերահիմաստավորվող դաշտ¹⁴: Մարդկության մշակութաստեղծ գործունեության առաջընթացը պայմանավորող էական գործոններից մեկն էլ մեր ժամանակներում այդքան սովորական դարձած գրավոր խոսքն է իր երեք տարբերակներով (ծեռագիր, տպագիր, էլեկտրոնային), որոնց մասին ավելի մանրամասն կասվի համապատասխան բաժնում:

Բանավոր խոսքի հնչերանգային հարստությունը գրավորում մասամբ պահպանվում է կետադրական նշանների օգնությամբ: Մասամբ, որովհետև որքան էլ բազմազանեցվեն կետադրական նշանները (տրոհական, հնչերանգային, բացահայտման), միևնույնն է, դրանք լիուլի չեն արտացոլի բանախոսի հուզարտահայտչական ողջ լիցքը:

Այս ամենի մասին շատ ավելի մանրամասն տեղեկատվություն կարելի է ստանալ լեզվաբանության դասագրքերից:

Կազմակերպված, ասելիքով որոշակի ու հասկանալի խոսքը նույն որակներն ունեցող մտքի արգասիքն է: Ճիշտ է նաև հակառակը: Թերուսը, ծանծաղ միտք ունեցողը, իր և ուրիշների կյանքի փորձը չիմաստավորողը չի կարող խելոք, ուշադրության արժանի, ինքնատիպ խոսք ասել: Իսկ եթե անգամ կրկնի ուրիշներից վերցրած խելոք մտքեր, ապա, կարող եք չկասկածել, կլինի միայն էպիգոն, վերապատմող, ավելի շուտ՝ նմանակող, մարդ, որը չի ըմբռնում այդ խոսքերի կենսական ճշմարտությունը:

Խոսքի որակն ունի չափանիշներ, որոնցից մեկն էլ լակոնիզմն է՝ հակիրճությունը: Դրա էությունը խնայողության սկզբունքն է, որը բոլոր ժամանակներում էլ արժանիորեն գնահատվել է որպես սակավ բառերով բազում մտքեր արտահայտելու կարողություն: Եթե խոսքը մշակութային անգնահատելի արժեք է,

ապա (մի՛ գարնացեք) դա դեռևս չի նշանակում, թե նրա շատը լավ բանի նշան է: Ճիշտ հակառակը՝ նախընտրելի է խոսքի համառոտը, այն նվազագույն անհրաժեշտը, որի միջոցով կարտահայտվի ասելիքը: Խոսքը կարող է և՛ փառավորել, և՛ ոչնչացնել հեղինակին: Շատախոսել–շաղակրատելը (թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր) քիչ մտածելու, ասելիքը լրջորեն ծանրութեթև չանելու ցուցիչներից է: Նման դեպքերում խոսքը դառնում է վրեժխնդիր և բարոյապես ոչնչացնում է իր հեղինակին՝ ի ցույց դնելով նրա պախարակելի էությունը¹⁵:

Կա խոսքին վերաբերող մի ոլորտ, որն առավելապես մշակութաբանական քննարկման նյութ է: Դա խոսքի ստեղծող և վերստեղծող մշակութային նշանակությունն է, որին էլ նվիրված է հաջորդ թեման:

ԽՈՍՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խոսքին, մանավանդ գրավոր խոսքին, բնորոշ ամենամշակակալի մշակութային իրողություններից մեկը նրա վերստեղծող, վերարտադրող նշանակությունն է, որի հետ մենք հաճախ հաշվի չենք նստում:

Մշակութային այս հանգամանքը լավ պատկերացնելու համար թերևս ճիշտ կլինի նախ նկատի ունենալ բնության նախանշած և անխախտ հետևյալ օրինաչափությունը: Բոլոր բույսերի, կենդանիների վերարտադրությունն իրականանում է յուրաքանչյուրի մեջ ներդրված մեխանիզմով՝ գեոկոդով: Դա այդ տեսակի գոյությունը և շարունակականությունն ապահովող կողավորվածությունն է, որի մեջ նախորոշված է ամեն ինչ, ամենակարևորն ու տասներորդական մանրամասնությունն անգամ: Բնությունն այնպես է կարգավորել նրանց կենսագործունեությունը, որ ինքնագործունեության տեղ և անհրաժեշտություն կարող են չառաջանալ հարյուրամյակներ շարունակ:

Մարդ արարածի պարագայում ակնհայտ է դարձյալ բնության նախանշած, սակայն միանգամայն հակառակ սկզբունքը: Իր էության և կենսագործունեության կենսաբանական կողավորվածության հետ մարդը տեսակի վերարտադրության համար¹⁶ ստիպված է զգալիորեն հենվել հենց իր իմպրովիզացիոն, ստեղծագործական գործունեության կարողությունների վրա: Կարծում են՝ կռահեցիք, որ խոսքս մարդու մշակութաստեղծ գործունեության մասին է: Մարդու վերարտադրության, կենսագործունեության համար անփոխարինելի նշանակություն ունի բնությունից վերցված միջոցներով իր ստեղծած միկրոաշխարհը՝ մշակույթը: *Մարդն է մշակույթ ստեղծում, բայց առանց այդ մշակույթի երբեք չի կարող իրականանալ իր վերարտադրությունը:* Մշակույթի ահա այդ շատ կարևոր գործառույթում է, որ խոսքն առանցքային նշանակություն ունի: Մասնավորեցնելով արդեն ասվածը՝ կարելի է ուղղակի սահմանել. *խոսքի արարիչը մարդն է, բայց խոսքն էլ ուղղակի և միջնորդավորված բազմաթիվ ձևերով մասնակցում է մարդու վերարտադրությանը:* Ասվածը հավասարապես վերաբերում է թե՛ բանավոր, թե՛ մանավանդ գրավոր խոսքին:

Եվ ահա թե ինչպես:

Ձեզ լավ հայտնի է, որ մարդու կենսափորձի ու ճանաչողության ողջ արդյունքն ամբարվում է իբրև խոսք: Խոսքով արձանագրվող այդ ամենն ընկալվում է որպես եղելության պատմություն, ուսանելի փորձ, կենսական ճշմարտություն: Ուստի, կախված բովանդակությունից, խոսքը կարող է լինել արարիչ, կարող է նաև դատապարտել ոչնչացման: Նա ոչ միայն արձանագրում է մեզնից անկախը և մարդու մասնակցությամբ եղածը, նաև ակամա ծրագրում է լինելիքը՝ ապագան: Մենք ամեն ինչ գիտենք այնպես, ինչպես ներկայացվում է խոսքի մեջ: Այն ամենը, ինչը մենք խոսքային ճշմարտության մեջ համարում կամ ընկալում ենք որպես մեզ վերաբերող, մեր նկարագրի ու կենսակերպի առունով էական, շարունակում է գոյատևել, մասնակից լինել մեր ֆիզիկական ներկային: Եվ հակառակը: Հետևաբար անցյալին

վերաբերող մեր հիշողության դաշտը որոշակիորեն բովանդակավորված ռեալություն է, որը ձևավորվում է որոշակի ընտրությամբ գոյացած մշակութային արժեքների խմբով: Ե՛վ անհատները, և՛ ազգերը, թեկուզ բազմաթիվ միջնորդավորումներով, զգալիորեն դրանով են իմաստավորում իրենց ֆիզիկական ներկան ու ապագան: Ահա թե ինչու արժեհամակարգը պահպանելը, արքետիպերին (նախատիպ) ընդօրինակելը և հաջորդ սերունդներին ոչ միայն փոխանցելը, այլև նրանցից նույնը նախանձախնդրորեն պահանջելը դառնում են նույնիսկ չգիտակցված, բայց կենսական կարևորության համազգային նպատակ, վարքագծի ուղեցույց, գոյության իմաստ:

Պրա համար էլ կարելի է վստահորեն պնդել, որ դեռևս գոյատևող ազգերի կյանքում ինչ լինելու է, արդեն եղել է, ինչ ասվելու է, վաղուց ասվել է: Այսինքն՝ եղելությունների կրկնություններն արդեն ըստ այնմ, թե մենք նրանց ինչ իմաստներ ենք վերագրում, հաճախ անխուսափելի են այնքանով, որքանով որ խոսքի միջոցով դրանք նախապատրաստվում-ծրագրվում են: Իսկ ապագայի ծրագրավորումը (արդեն դժվար չէ գլխի ընկնելը) տեղի է ունենում երկու ձևով՝ կա՛մ եղելությունը գաղափարականացնելով, կա՛մ գաղափարը պատմականացնելով: Առաջինը եղելության իմաստավորումն է, երկրորդը՝ չեղած, բայց անհրաժեշտ եղելության հորինումը: Պիտի ասեմ, որ կեղծարարության այս երկու ձևերն էլ և՛ անցյալում, և՛ այժմ ակտիվորեն գործադրվել են մանավանդ պատմագրության և պատմագիտության մեջ:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ցանկացած անհատ ու ազգ խոսքի մեջ ձևավորված արժեհամակարգի միջոցով դարեդար ունենում է այն, ինչն ակնհայտ է որպես փաստացի կեցություն: Յուրաքանչյուր կեցություն բացարձակ նույնական է տվյալ ազգի ու անհատի արժեհամակարգին և ինքնագիտակցության կողավորվածությանը:

Ահա այսպես խոսքը վերստեղծում է և՛ մարդուն, և՛ ազգին, և՛ նրա ձեռակերտ կենսոլորտը՝ մշակույթը:

Խոսքն անմրցելի և անփոխարինելի միջոց է մարդկային հասարակության մշակութաստեղծ նկարագրի, մշակույթի բովանդակության կայացման առումով: Խոսքն անպայման ունի նաև սուբյեկտիվ (հեղինակային-անհատական) բովանդակություն: Խոսքով արտահայտվող աշխարհընկալումը միշտ ունի մասնավոր-սուբյեկտիվ սկիզբ: Դրա համար էլ շատ հնարավոր է, որ նրա բովանդակությունը ոչ միայն շեղված, նույնիսկ չափազանց հեռու լինի այն իրականության օբյեկտիվ բովանդակությունից, որն արտացոլում է: Դրա դրսևորման ձևերը տարբեր են. երկրորդականը կամ մասը կարող է ներկայացվել էականի կամ ամբողջի, անհատական ընկալումը՝ օբյեկտիվ ճշմարտության տեղ: Քիչ չեն դեպքերը, երբ հեղինակները դիմում են մտքի սպեկուլյատիվ մանիպուլյացիաների թե՛ իրողության ներկայացման, թե՛ դրա բովանդակության մեկնաբանման ժամանակ և այլն:

Ահա այդպես խոսքն անհատի և հասարակության համար ստեղծում է մի այնպիսի պատկեր, որը կարող է նույնական, մասամբ նույնական կամ բացարձակ անհամապատասխան լինել օբյեկտիվ իրականությանը: Պատմությունից հայտնի են ոչ միայն անհատներ, սոցիալական խմբեր, անգամ ամբողջ ժողովուրդներ, որոնք տասնամյակներ շարունակ ապրել են իրականությանը, փաստական իրողությանը չհամապատասխանող խոսքաստեղծ, կեղծ գաղափարախոսական միջավայրում: Հասկանալի է, որ դա որոշակի շահերով իրականացվող և պահպանվող մթնոլորտ է: Բայց մի օր այդ փուլիկներն ու պղպջակները պայթում են՝ ծնելով համաշխարհային կամ համազգային ողբերգություններ: Այս առումով ամենաթույլ, կիսադեմոկրատական ազատությունների համակարգն անգամ նախընտրելի է բռնապետությունից: Թեկուզ վերապահումներով և մասնակիորեն, համենայնդեպս, հասարակությունը հնարավորություն է ունենում ծանոթանալու իրարից տարբեր կարծիքների, և գոնե մտածող ու շրջահայաց մասը չի հայտնվում անգիտությամբ երջանիկի այն վիճակում, որի վերջը միշտ լինում է ճշմարտության հայտնությամբ անխուսափելի շոկը, խաբվածության, անտեղի անցած տասնամ-

յակների անդառնալիության ողբերգությունը: Էլ չեն ասում, որ թեկուզ մասնակի ազատությունների շրջանակներում էլ խոսել-քննարկել-գրելու հնարավորությունը հասարակական լարվածությունը, կոնֆլիկտային իրավիճակը լիցքաթափելու կարևոր միջոցներից մեկն է:

Ահա թե ինչու է խիստ անհրաժեշտ խոսքը ճիշտ լսելու և կարդալու հմտությունը (ըստ ժողովրդական իմաստության՝ լսածն ու կարդացածը հալած յուրի տեղ չընդունելը): Խոսքը ոչ միայն փաստագրում է, մեկնաբանում իրականությունը, այլև կողավորում, կազմակերպում գալիքը¹⁷:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԻՐ ԵՎ ԳԻՐՔ

Մարդկային ստեղծագործության բոլոր դրսևորումներից ամենազարմանալիև և ուշադրության արժանին գրքերն են: Գրքերում ապրում են անցած ժամանակների խոհերը, ըմբռնելի և պարզորոշ հնչում են այն մարդկանց ձայները, որոնց աճյունները վաղուց հողմացրիվ են եղել երազի նման: Այն բոլորը, որ մարդկությունը կատարել է, խորհել, այն ամենը, ինչին նա հասել է, այդ բոլորը, ասես թե կախարդանքով, պահպանվել են գրքերի էջերում:

Թ. Կարլայլ

ԳԻՐԸ

Գիրը գրավոր նշան է, խորհրդանիշ: Սա մշակութային այդ իրողության թերևս ամենաանսխալ բնորոշումն է: Բայց և ամենաընդհանրականը, որի շնորհիվ (նաև պատճառով) բացատրության ընդգրկումը դառնում է անսահմանափակ: Գրի այդպիսի ընկալման շրջանակներում կարող է ներառվել գրավոր տեսք ունեցող ցանկացած պայմանական նշան, նշանների համախումբ: *Բայց մշակութաբանության մեջ ընդունված է «գիր» հասկացությանը անվանել մեզ համար սովորական դարձած մի արժեք: Գիր է այն խորհրդանիշը, որի օգնությամբ արձանագրվում, գրի է առնվում լեզվի կամ խոսքի բանավոր տարբերակը: Կամ էլ այլ կերպ՝ գիրը միջոց է, որով լեզվի բանավոր տարբերակը փոխարկվում է գրավորի:* Այդ գրավոր խորհրդանիշը կարող է համարժեք լինել (այսինքն՝ փոխարինել) բանավոր խոսքի հնչյունին (հնչույթին), հնչյունախմբին, բառին, նախադասությանը: Այս ամենից արդեն որոշակի է, որ գրին բնորոշ է երկու կարևոր հատկանիշ:

1. Գիրը ձեռագիր կամ տպագիր պայմանական նշան է: Գրի նախնական ձևերում (պատկերագրություն) այն, ըստ էության, կրկնում էր իր անվանած առարկային, այսինքն՝ առարկայի գծանկարն էր:

Գրի հետագա զարգացման ընթացքում այն ավելի վերացարկված խորհրդանիշ դարձավ՝ աստիճանաբար հեռանալով առարկայի հետ ձևական նմանությունից: Գրի զարգացման ավելի արդյունավետ սկզբունք դարձավ արտասանական միավորներով կողմնորոշվելը, որը հանգեցրեց հնչյունագրին: Մանավանդ ժամանակակից գրի ձևը պայմանավորված չէ իր խորհրդանշած հնչյունային կամ խոսքային միավորով: Նայած հասարակական պայմանավորվածության, օրինակ, նույն հնչյունը կարող է նշանակվել մեկ այլ գծագրություն ունեցող նշանով, քան կա: Պատկերացրեք այսպես: Եթե Մաշտոցը հայերենի Ա հնչյունը նշանա-

կեր, ասենք, Բ նշանով, իսկ Բ հնչյունը՝ Ա նշանով, մենք այդպես էլ կսովորեինք և այդ գրերը կգործառնեինք հենց այդ նշանակութիւններով: Ու դրանում տարօրինակ ոչինչ չէր լինի: Ա նշանի ձևը բացարձակ ոչ մի կապ չունի համապատասխան հնչյունի (հնչույթի) հնչման ձևի, դրան մասնակից հնչարտաբերական օրգանների, լսողական տպավորության և այլնի հետ: Բայց երբ արդեն կայացել է այդ հասարակական համաձայնությունը, այն խախտելուց պիտի ձեռնպահ մնալ, որովհետև այդ պայմանական նշանների կամայական օգտագործումը կհանգեցնի գրավոր խոսքի խճողմանը, անընթեռնելիությանը: Դուք հավանաբար դրանում համոզվել եք որևէ լեզվի ուղղագրությունը յուրացնելու թեև դժվարին, բայց անհրաժեշտ գործունեության ընթացքում:

2. Մեկ միավոր գրով կարելի է նշանակել լեզվի կամ բանավոր խոսքի զանազան բաղադրիչներ՝ հնչյուն (ա–ա, բ–բ և այլն), հնչյունախումբ (ե–յե, և–յէվ կամ էվ և այլն): Այս օրինակներում, հավանաբար գլխի ընկաք, որ մեկ միավոր գիրը տառն է: Եթե պայմանավորվենք, որ որպես միավոր գիր պետք է ընկալենք որևէ սկզբունքով կից գրվող նշանների ինչ–որ խումբ (ասենք՝ բառի գրային պատկերը, ձևը), ապա այն կարող է նշանակել իմաստ (բառիմաստը), անգամ՝ միտք (եսիմ – ես ինչ իմանամ, ինչևիցե (ինչևէ) – ինչ էլ որ է, ինչ էլ որ եղել է, ինչ էլ որ կա): Եվ այսպես շարունակ, նայած թե ինչ հասարակական պայմանականությամբ է ձևավորվում և ընկալվում միավոր գրի ձևը:

Բերված բոլոր օրինակները մեր լավ յուրացրած հնչյունային գրի հնարավոր տարբերակներից են: Սակայն նրան ավելի բնորոշ է, ինչպես արդեն ասվեց, հնչյուն նշանակելը կամ անվանելը: Մինչդեռ հիմա էլ կան հազարամյակների ընթացքում հարուստ, ինքնատիպ մշակույթ ստեղծած ժողովուրդներ (օրինակ՝ չինացիները, ճապոնացիները), որոնց համար միավոր գիրը (հիերոգլիֆը) շատ ավելին է, քան հնչյունը կամ հնչյունախումբը:

ԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Գիրը մշակութային կարևոր արժեք է և կարող է ծագել միայն համապատասխան կենսական հանգամանքներում: Եթե լեզվի ծագման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ նյութական փաստեր չէին կարող պահպանվել (այն բանավոր էր), ապա գրի դեպքում հակառակն է: Շնորհիվ գրի պահպանվող նյութականության՝ հայտնի է, որ այն նախապես դրսևորվել է իբրև պատկերագրություն: Լեզվի պես գիրն էլ ձևավորվել է նախնական մշակույթի շրջանակներում՝ իհարկե հաջորդելով բանավոր խոսքին:

Դժվար չէ գլխի ընկնելը, որ գիրը չէր կարող միաժամանակ ձևավորվել բոլոր ժողովուրդների մշակույթում: Դրա համար անհրաժեշտ էր մշակույթի զարգացման որոշակի մակարդակ: Հայտնի է նաև, որ ոչ բոլոր, անգամ զարգացած կամ ակտիվորեն զարգացող մշակույթ ունեցող ժողովուրդներն են սեփական գիր ստեղծել. հիմնականում բավարարվել են եղած գիրը փոխառել-իրենց լեզվին հարմարեցնելով: Բայց նույնիսկ գրի փոխառումն էլ ենթադրում է մշակութային այդ անհրաժեշտության հասունացում և համապատասխան պահանջունքի գիտակցման մակարդակ: Դրա համար էլ պատահական չէ, որ գրի նախնական ձևերն ու զարգացման դրսևորումները բնորոշ են Հին աշխարհի ամենաակտիվ մշակութաստեղծ տարածաշրջաններին՝ Եգիպտոս, Միջագետք, Հնդկաստան, Չինաստան և այլն:

Հազարամյակների ընթացքում գիրն անցել է փոփոխությունների և կատարելագործման երկար ճանապարհ: Այդ ընթացքում ձևավորվել են գրի երեք հիմնական տեսակներ՝ պատկերագիր (պիկտոգրաֆիա), գաղափարագիր (իդեոգրաֆիա), հնչյունագիր (ֆոնոգրաֆիա): Այս ամենի վերաբերյալ բազմալեզու հարուստ գրականություն է ստեղծվել, ուստի այստեղ մանրամասնելը նպատակահարմար չեն համարում¹⁸:

Հարկ է նաև նշել, որ գրի թվարկված տեսակները հաճախ գործառվել են ոչ մաքուր՝ իրար մեջ ներթափանցած տարրերի համադրությամբ: Դա նշանակում է, որ գրի յուրաքանչյուր հա-

ջորդ տեսակի ձևավորումը եղել է նախորդի զարգացման և ժամանակի ընթացքում գրին վերաբերող հասարակական հասունացած պահանջմունքի դրսևորում: Ահա հենց այս օրինաչափությունից ելնելով էլ կարելի է այսպիսի մի վարկած առաջադրել: Ճիշտ է, հնչյունային գիրը դեռ լիարժեք ծառայում է մարդկությանը, սակայն չի բացառվում, որ հասարակական կյանքի առաջընթացը մի օր կարող է հանգեցնել մարդու միտքը գրի վերածող այլ նշանների, խորհրդանիշերի ձևավորմանը: Դա հնարավոր է, ինչպես որ եղավ անցումը պատկերագրից գաղափարագրին, վերջինից էլ՝ հնչյունագրին: Գաղափարագրեր գործածող գրչի (գրողի) մտքով երևի չէր էլ անցնում, որ մի օր հնչյունական գիր է ձևավորվելու և փոխարինելու է գաղափարագրին: Նույնը կարող է տեղի ունենալ նաև մեզ համար սովորական դարձած հնչյունային գրի հետ: Ի վերջո, գրի տեսակը կամ ձևը ինքնակա գոյություն չէ. այն միշտ էլ ածանցվել և ածանցվելու է մարդու մշակութաստեղծ գործունեության առկա մակարդակից ու գիտակցված պահանջմունքներից:

Արդի մշակույթին առավելապես բնորոշ են հնչյունագրի գերակայությունը և նախընտրվածությունը: Դա հնչյունի (հնչույթ) դիմաց տառ գրության տարբերակն է, որը նույնպես տեսակներ է ունեցել և անցել կատարելագործման ճանապարհ: Ընդունված է հնչյունագրի ծագումը վերագրել մ. թ. ա. 3–2 հազարամյակներին: Խոսքի հնչյունագիր տարբերակն աստիճանաբար տարածվել է համապատասխան զարգացման հասած ժողովուրդների մշակույթներում: Առ այսօր էլ հնչյունագիրն իրեն մրցակից գրի ձև չունի:

Հնչյունագիր ենք նաև մենք՝ հայերս: Մեր հնչյունագիր լեզվի սկիզբը համարվում է 405 թ., որը նշանավորվեց զարմանալիորեն կատարյալ մաշտոցյան այբուբենի ստեղծումով¹⁹: *Ցանկացած ժողովրդի զարգացածության և մշակույթի հարստության ցուցիչներից մեկն էլ սեփական լեզվով գիրն է, դրա սկզբնավորման ու գործառության վաղեմությունը:*

ԳՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակութաբանությունը շատ է կարևորում գրի նշանակությունը՝ նկատի ունենալով նրա անփոխարինելի դերը հատկապես հասարակության առաջընթացի առումով: Դրա դրսևորումներից մեկն էլ մարդկության զարգացման էտապների պարբերացումն է՝ ըստ ամերիկացի գիտնական Լ. Մորգանի: Նա, մասնավորաբար, մարդկության զարգացման առաջին շրջանն անվանում է վայրենություն, որի ավարտը նշանավորվում է բուստագործության ձևավորմամբ: Երկրորդ շրջանի (բարբարոսություն) ավարտը նշանավորող իրադարձություն է համարում գրի գյուտը: Հասկանալի է, որ դրանով միաժամանակ նաև երրորդ շրջանի (քաղաքակրթություն) սկիզբն է նշանավորվում: Անկախ մարդկության մշակութաստեղծ գործունեության պարբերացման (վայրենություն, բարբարոսություն, քաղաքակրթություն) և հայտնի գիտնականի կողմից դրանց տրված բնութագիր–անվանումների վիճարկելիությունից (մարդուն միշտ էլ բնորոշ են եղել և են վայրենու վարքագիծը, բարբարոսությունը և այլն²⁰)՝ մի բան անառարկելի է. դա մշակույթի համար գրի շրջադարձային նշանակության ճիշտ դիտարկումն է:

Խոսքի ձևավորումը մարդու մշակութաստեղծ գործունեության կարևորագույն արդյունքն էր: Այն հրաշալիորեն ծառայում էր մարդկանց ինչպես մշակութաստեղծ գործունեության մեջ, այնպես էլ կենսական բոլոր հանգամանքներում, անփոխարինելիորեն նպաստում մարդ տեսակի ձևավորմանը: Սակայն դարը դարի վրա հարստացող մշակութային դաշտը հայտածեց բանավոր խոսքի էական պակասությունը. այն ժամանակի մեջ պահպանվող չէր: Բանավոր խոսքով փոխանցվող մշակութային հարստության զգալի մասը դատապարտված էր մասնակի կամ ամբողջական մոռացության, անցանկալի փոփոխությունների: Մի խոսքով՝ ակնհայտ դարձավ, որ բանավոր խոսքը չէր կարող մեկընդմիշտ լիարժեքորեն բավարարել մարդու բազմազան գոր-

ծունեությանը և շրջակա աշխարհի ճանաչողությանը վերաբերող տեղեկությունների համապարփակ ընդգրկման, պահպանման և ժառանգորդման պահանջումները:

Մարդու ակտիվացող և ծավալվող մշակութաստեղծ գործունեությունը հանգեցրեց խոսքի մեջ կուտակված տեղեկությունները ժամանակ և տարածություն հաղթահարելով անխախտ պահպանելու անհրաժեշտության գիտակցմանը: Դրա արդյունքում գտնվեց մշակութային հասունացած հերթական խնդրի լուծումը՝ գիրը:

Ընդհանրապես հնարավոր չէ շատ թե քիչ զարգացած որևէ մշակույթ, առավել ևս՝ քաղաքակրթություն՝ առանց գրի: Մարդու մշակութաստեղծ գործունեությունը հենց նախնական շրջանում արդեն իսկ կհայտնվեր անհույս մի շրջապտույտի կամ տեղապտույտի մեջ, եթե չստեղծվեր գիրը: Իսկ գրի հայտնությամբ մշակույթը ոչ միայն հետագա զարգացման հնարավորություն ստացավ: Շատ կարևոր է նաև իմանալը, որ մարդու մշակութաստեղծ գործունեության և՛ տարածական, և՛ խորքային (բարդացող) ծավալմանը, միավոր ժամանակում արդյունավետության ավելացմանը նպաստելու առումով ոչինչ չի կարող համեմատվել գրի հետ: Իհարկե կան, հայտնի են բազմաթիվ ձեռքբերումներ, որոնք նպաստել են մշակույթի ծավալմանը (օրինակ՝ աշխատանքային գործիքները, զենքերը, մշակաբույսերի սելեկցիան, կենդանիների ընտանեցումը, անիվի գյուտը և այլն), նույնիսկ հեղափոխական նշանակություն են ունեցել (մարդու նստակյաց կենսագործունեությունը, գրատպությունը, գիտատեխնիկական առաջընթացը), բայց դրանցից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել գրի հետ:

Առանց գրի հնարավոր չէին լինի ոչ միայն հոգևոր ու նյութական մշակույթի զարգացումն ու առաջընթացը, այլև մարդկության սոցիալական կյանքի կազմակերպման կատարելագործումը, որը սովորաբար անհրաժեշտ չափով չի կարևորվում: Առանց գրի հազիվ թե հնարավոր լինեին տոհմերից ցեղերի, վերջիններից՝ ժողովուրդների կազմավորումը, նրանց հիշողության

կազմակերպումը, նկարագրի ձևավորումը, կառավարման կազմակերպական մարմինների ստեղծումը և այլն: Ասել է թե՛ գրի մասին խոսելիս չպիտի սահմանափակվել մշակույթի միայն առանձին ոլորտներ նկատի ունենալով: Անգամ հպանցիկ դիտարկումը հեշտությամբ կհամոզի, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի հասարակական կեցության բազմազանությունը, հարստությունը, կենսամակարդակն ուղիղ համեմատական են իր գրավոր խոսքի ընդգրկած նյութի հարստությանն ու բազմազանությանը:

Չափազանց ընդարձակ ու կարևոր է գրի մշակութային նշանակությունը: Այդ համակարգում չի կարող անտեսվել նրա կարևորագույն նշանակությունը համազգային գրական լեզվի կայացման գործընթացում: Մշակութային մի խումբ գործոններից թերևս ավելի կարևոր է հենց ազգային գրի և միասնական (համազգային) գրական լեզվի համախմբող նշանակությունը մանավանդ ազգապահպանման առումով¹:

ԳՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Գիրն անցել է հազարամյակների ճանապարհ: Այդ ընթացքում որոշակիացել ու ամրապնդվել են նրա մշակութային դերն ու անփոխարինելի նշանակությունը: Հընթացս հասարակական գիտակցության մեջ ամրակայվել են գրին առնչվող բազմաթիվ իրողություններ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ցույց են տալիս նրա հանրային ընկալման, հանրորեն արժևորման կերպը: Այս առումով ամենաուշագրավ ու խորհրդավոր իրողություններից մեկն էլ գրի նկատմամբ առկա ակնածալի վերաբերմունքն է, նրա նույնիսկ պաշտամունքային ընկալումը: Սա մշակութային ինքնատիպ իրողություն է, որին հարկ է լավատեղյակ լինել:

Նոր ժամանակների հատկապես եվրոպական մշակույթի նշանակալի ձեռքբերումներից մեկն էլ ազգաբնակչության համատարած գրագիտության իրագործումն էր: Դրա շնորհիվ գրավոր խոսքը մատչելի դարձավ բոլորին: Սա նոր ժամանակներում:

Մինչդեռ դրանից առաջ մարդկությունը թիկունքում հազարամյակների ակտիվ մշակութաստեղծ գործունեության փորձ ու տարածք էր ձևավորել հենց գրի նշանակալի մասնակցությամբ, սակայն ազգաբնակչության գերակշիռ մեծամասնության անմխիթար անգրագիտությամբ (բառիս բառացի՝ նախնական, ոչ բացասական իմաստով՝ առանց գիր գիտենալու – ան + գիր + ա + գետ + ություն): Այսինքն՝ անկախ հասարակության (տվյալ ժամանակաշրջանի չափանիշներով, իհարկե) մշակութային զարգացածության մակարդակից, այդ մշակույթում գրի անփոխարինելի նշանակությունից՝ գրով գործառելը տվյալ հանրության մի փոքր շերտի մասնագիտական կարողությունն էր, նույնիսկ նախանձելի ու արտոնյալ իրավունքը:

Դա արդեն իսկ լիարժեք հիմք էր, որ թե՛ անգրագետ մեծամասնության, թե՛ գրագետ փոքրամասնության միջավայրերում առանձնահատուկ վերաբերմունք ձևավորվեր գրի ու գրագետ մարդկանց նկատմամբ: Անգրագետների հսկայական զանգվածի համար գիրը խորհրդավոր և իրենց անմատչելի այն բանալին էր, որով բացվում էր գրքերում կուտակված ու իմաստնացնող շտեմարանը, որն ապահովում էր հասարակական ճանաչում ու հեղինակություն, անգամ ճանապարհի հարթում դեպի բարեկեցություն: *Գրի և գրագիտության նկատմամբ թերևս այսպիսի վերաբերմունքի փորձով է ծնվել «Կարդա՛, որ մարդ դառնաս» կենսափորձային իմաստությունը, որը լավ հայտնի է նաև մեր ազգային միջավայրում ու համոզիչ՝ մեր իսկ փորձով: Ընդ որում, պետք է ճիշտ հասկանալ այս ասույթի խորհուրդը, որն անվիճելի է: Հազարամյակների փորձը ցույց է տվել, որ գրագետ լինելու կարևորագույն իմաստ–հետևանքը Մարդ լինելն է, իսկ հարստությունն ու բարեկեցիկ կյանքն ածանցյալ են (նորմալ երկրներում հենց այդպես է): Այսինքն՝ բարձրագույն արժեքի՝ Մարդ լինելու առաջնահերթ փաստարկը ոչ թե հարստությունն է, այլ գրագիտությունը (բառի արդեն ժամանակակից ըմբռնմամբ), իմացականությունը, բարեկրթությունը:*

Մյուս կողմից, գրագետ փոքրամասնությունն էլ ակտիվ էր գրագիտության սահմանափակության, անմատչելիության պահպանման, քան տարածման մեջ. դա հասարակության մեջ իրենց արտոնյալ վիճակի գրավականն էր: Պատմամշակութային հանգամանքների առաջ չմեղանչելու համար պետք է ասել նաև, որ եթե գրագիտության ոլորտի ներկայացուցիչներն անզամ շահագրգիռ էլ լինեին դրա հանրայնացման հարցում, միևնույնն է, չէին հաջողելու. դեռևս չէին հասունացել այնպիսի հանգամանքներ, որոնց պարտադրանքով մասսայական գրագիտությունը հանրորեն գիտակցված և իրագործելի անհրաժեշտություն լիներ:

Ինչպես նշվեց, այդ հանգամանքները ձևավորվեցին նոր ժամանակներում կապիտալիստորեն զարգացող եվրոպական երկրներում: Ինչևէ, հասարակության գրագետ խավը, հանուն իր հեղինակության, հասարակական դերի կարևորության ընդգծման, ինքն էլ զգալիորեն խորհրդավոր, միստիկ մթնոլորտով էր պարուրում իր իմացության կարևորությունը: (Իմիջիայլոց, դա բնորոշ է ընդհանրապես բոլոր արհեստավորներին, պարզ ու բարդ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներին): Դրան զգալի չափով նպաստել է նաև այն, որ դարեր շարունակ կրթության գործը և գիրը հիմնականում հոգևորական խավի ու կրոնական հաստատությունների մենաշնորհն են եղել: Խորհրդավորության, ծիսականության, անիմանալիության և միստիկ էությանը առանձնացող կրոնական գործունեության ոլորտում լինելը ևս, զգալիորեն նրան սպասարկելը հասարակության աչքում գրին տվել է հավելյալ միստիկ նշանակություն:

Մասնավորաբար, հայտնի իրողությունն է, որ շատ ժողովուրդներ (նաև հայերս. տե՛ս Մ. Խորենացի, Կորյուն մատենագիրների աշխատությունները) գրի ստեղծումը համարել են աստծո բարեհաճ մասնակցությամբ իրականացված գործ²²: Յետևաբար այդ գրով կարելի էր գրառել սուրբ տեքստեր, առօրեականությունից բարձր բովանդակություն ունեցող նյութեր:

Վերևում արված դիտարկումների պահպանված վկայությունները բազմազան են: Խոսքային մակարդակում դա դրսևոր-

վել է իբրև գրի գորավոր, անկասելի ուժը վկայող արտահայտություն, առած–ասացվածք և այլն: Այսպես: Ըստ մեր՝ հայերիս աշխարհընկալման՝ յուրաքանչյուր մարդ ունի իր ճակատագիրը: Ճիշտ է, դա աչքի համար տեսանելի գիր չէ, բայց այն կարծեցյալ անխուսափելի կանխորոշվածությունն է, որին մեր լեզվամտածողությունը հարմար է համարել բնորոշել «գիր» բառով: Կամ, ասենք, ամենքիս հայտնի այս օրինակը: Մեզնից շատերը զարմանալի լրջությամբ են վերաբերվում մինչև հիմա պահպանված կախարդանք-մոգության մի տարբերակի, որն անվանվում է ոչ այլ կերպ, քան «թուղթ ու գիր անել» կամ հակառակը՝ «թուղթ ու գիրը քանդել»: Հավանաբար գիտեք նաև, որ այդ գործերի մասնագետին անվանում են գրբաց: Գրով, գրքով տարբեր ժողովուրդներ առ այսօր էլ իրականացնում են բազմաթիվ աշխարհիկ և կրոնական ծիսական արարողություններ: Եվ այլն, և այլն...

Այս ամենի մեջ ակնհայտ է, որ գրավոր խոսքն ընկալվել է իբրև բարձրագույն արժեք, հավաստի, անշրջանցելի և անփոփոխելի կանխորոշվածություն և այլն:

ԳԻՐՔԸ

Մշակութային այս արժեքը ճիշտ գնահատելու համար հարկ է ի մոտո, ըստ էության ծանոթանալ հայերեն *գիրք*²³ բառին: Այն հնուց ավանդված բառ է՝ կազմված մեզ արդեն ծանոթ *գիր* արմատից և գրաբարյան *ք* (–եր, –ներ) հոգնակիակերտ մասնիկից: *Գիրք* բառի գրաբարյան իմաստին համարժեք է ժամանակակից հայերենի *գրեր* բառը: Ուրեմն, ինչպես մեր նախնիները, նրանց հետևելով՝ նաև մենք, մեզ լավ ծանոթ մշակութային արտեֆակտը պետք է ընկալենք իբրև շատ գիր՝ գրեր: Այսինքն՝ առարկա, որը պարունակում է գրված բաներ (խոսք, միտք), շարադրանք, տեքստ և այլն: Սա «գիրք» առարկան անվանելու հրաշալիորեն ճշգրիտ, բոլոր ժամանակների համար կիրառելի և անսխալական բնորոշում է: Անկախ գրքի արտադրության հա-

մար օգտագործվող նյութերի հարափոփոխ լինելուց, գրքի ծավալից, ձևից և այլնից՝ այն միշտ եղել է գրերի համախումբ, ամբողջություն: Նույնիսկ մեր օրերում, որի ընթացքում ձևավորվել է գրքի մի նոր՝ էլեկտրոնային տարբերակ, որը շոշափելի, սեղանին դրվող, ձեռքով էջ առ էջ թերթվող չէ: Ուրեմն, ըստ հնուց ի վեր մեր ըմբռնման, գիրքը գրված լինելն է, գրավոր խոսքը՝ անկախ նյութից, որի վրա և որով գրվել է, գրվածի ծավալից, գրի տեսակից, գրքարտադրության եղանակից և այլն:

Գիրքը պատմականորեն ձևավորված մշակութային հոգևոր ու նյութական արժեք է՝ բազմազան տեղեկություններ, մտքեր ամրակայել-պահպանելու և ժամանակ ու տարածություն հաղթահարելով՝ գալիքին փոխանցելու համար:

Ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1964 թ. երաշխավորության՝ գիրքը որոշակի կառուցվածքով տպագրական ստեղծագործություն է՝ երեք տպագրական մամուլից (48 էջ) ոչ պակաս ծավալով: Հասկանալի է, որ այս բնորոշումը վերաբերում է գրքի այն տարածված տարբերակին, որը կարող էր ստեղծվել տպագրական եղանակով: Սակայն մինչ գրքի պատմականորեն ձևավորված տեսակներին անդրադառնալը՝ նշեմ մշակութային այդ արժեքին բնորոշ մի քանի էական իրողություն²⁴:

Նախ՝ գիրքը հոգևոր արժեք է (բովանդակությունը, գեղարվեստական ձևավորումը և այլն), որը որոշակի նյութական առարկայացում (տեսանելի-շոշափելի է) ունի: Ցանկացած մշակույթ, սկսած ծագումից և վերջացրած ձևաբովանդակային բաղադրիչներով, անպայման ազգային է: Մշակույթի ամենաընդգրկուն կուտակիչը լեզուն է, որն առարկայանում է գրքի (գրավոր խոսքի) ձևով: Հետևաբար ցանկացած գիրք ազգային արժեք է: Որքան էլ նրա բովանդակությունը նույնիսկ համամարդկային լինի, թվացյալ ապագային կամ վերագային (ասենք՝ բնագիտական բովանդակության), միևնույնն է, իր լեզվով, մարդկային գործունեության տվյալ բնագավառում արձանագրված ներդրմամբ արդեն իսկ ազգային է: Գիրքն ազգային մշակույթի արժեք է, կուտակում է աշխարհի ճանաչողության ազգային փորձ և հայացք, ազ-

գի ինքնաճանաչողության ու ինքնագնահատականի նույնիսկ հազարամյակների նյութ: Դրանով այն դառնում է ազգապահպան կռվան թե՛ հզոր, թե՛ թույլ ազգերի համար:

Ինչպիսին տվյալ ժողովրդի մշակույթի բովանդակությունն ու ոգին է, այնպիսին էլ՝ նրա գրավոր խոսքինը՝ գրքինը:

Գրքի համամարդկային նշանակությունը պայմանավորված է տվյալ ժամանակաշրջանի հոգևոր և նյութական պահանջ-մունքների բովանդակությամբ: Ազգայինը որքան խորն է իր փորձի բազմազանությամբ և դրան համարժեք իմաստավորմամբ, այնքան հավանական է նրա երկխոսությունն այլ ազգերի մշակույթների հետ: Պարզ է, որ դա էլ չի կարող իրականանալ ինքնահոսի: Այդ գործում կարևոր նշանակություն ունեն տվյալ ժողովրդի իշխանության շահագրգռությունը, իրականացրած մշակութային քաղաքականությունը:

Ըստ բովանդակության՝ գիրքը կարող է լինել գիտական, գրական-գեղարվեստական, ուսուցողական-հանրամատչելի, վավերագրական-փաստագրական և այլն:

Գիրք ստեղծելու համար մարդու օգտագործած նյութը դարերի ընթացքում փոխվել է: Հասարակության տնտեսական զարգացման մակարդակն իրենով որոշակիացրել է գրքարտադրության տեխնիկան, նյութերն ու ձևերը: Ըստ դրա էլ կայունացել են գրքի ձևավորման ավանդույթները: Դրա համար էլ դժվար չէ գրքի միջոցով պատկերացում կազմել ժամանակի տեխնիկական զարգացման, գեղագիտական կողմնորոշիչների, ոճի և այլնի մասին: Քիչ չեն դեպքերը, երբ գրքի գեղարվեստական ձևավորումն այնքան է կարևորվել, որ այն դարձել է նշանակալի հոգևոր արժեք: Ասենք, թեկուզ մեր մագաղաթյա մատյաններում պահպանվող անգնահատելի մանրանկարները:

Ցանկացած գրքի բնորոշ է որոշակի կառուցվածք՝ ծավալ, մասերի բաժանվածություն և այլն: Գրքերն իրարից տարբերվում են նաև իրենց նպատակաուղղվածությամբ. բոլոր գրքերը չէ, որ հավասարապես վերաբերում են ամենքին:

Գրքի բովանդակության նկատմամբ սպառողական պահանջարկը հնարավոր է դարձնում նրա տարածման հիմնական ձևերից մեկը դարձնել վաճառքը: Հնուց անտի ձևավորվել են գրքի տարածման, մասսայականացման նաև այլ ձևեր՝ գրադարաններ, նվիրատվություն, փոխանակություն և այլն: *Գրքի բովանդակությունն իր ձևից անկախ և ինքնակա գոյություն է²⁵. յուրաքանչյուր գրքի ամենատեղական տարբերակիչ հատկանիշը բովանդակությունն է: Գիրքը հոգևոր և նյութական արժեքների միասնության լավագույն դրսևորումներից մեկն է, տվյալ մշակույթի ամենաընդգրկուն հանրագիտարանը:*

ԳՐՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԸ

Բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներն էլ մշակութային զարգացման ինչ-որ մակարդակում անպայման հանգում են գրքի անհրաժեշտության գիտակցմանը: Գիրքն անշրջանցելի արժեք է, ազգի քաղաքակրթվածության չափանիշներից, մշակույթի հետագա զարգացման կարևորագույն և անհրաժեշտ պայման: Այդ արժեքով և նրա նկատմամբ ակնածանքով է կրթվել իմ սերունդը: Այդ ժամանակ գիրքն ուներ հանրորեն ընդունված և պետականորեն ամրակայված արժեքի հեղինակություն: Մի բան, որն այժմ, ցավոք, գրեթե բացակայում է: Դրանից գիրքը չի տուժում. անպայման տուժում են այն պետությունը, ժողովուրդը, որոնք անտեսում են իրենց ծառայելուն պատրաստական այդ մեծ արժեքը: *Գիրքը մեռած կապիտալի վերածելը կամ հասարակական արհամարհանքի առարկա դարձնելը հավասար է ինքնառչնչացման, խարակիրի: Բայց եթե վերջինիս մեջ ընդգծված դրսևորվել է ինքնագոհողության գնացողի արժանապատվությունը, ապա գրքի նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունքն արժանապատվությունից զուրկ ինքնասպանություն է՝ ուրիշներին ծուլվել-վերանալու անխուսափելի հեռանկարով²⁶:*

Մարդկության պատմական փորձը ևս դա է ցույց տալիս: Թշնամի ժողովուրդները կոնֆլիկտային իրավիճակներում իրենց պատժիչ գործողություններում երբեք չեն անտեսել հակառակորդի ազգային գրականությունը²⁷ ոչնչացնելու անհրաժեշտությունը: Նրանք շատ լավ գիտակցել են (կարո՞ղ եք պատկերացնել՝ նույնիսկ վանդալները՝ գիր ու գրականություն չունեցող մոնղոլները, թուրքերը), որ դա ցանկացած ժողովրդի կարող է զրկել ազգային ինքնագիտակցությունից և վերածել հլու-հնազանդ բանող մեքենաների: Չէ՞ որ պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար ազգային լեզվով ստեղծված գրականության ոչնչացումից ավելի կործանարար կարող են լինել միայն ֆիզիկական ոչնչացումը և մայրենի լեզվի կորուստը:

Քաղաքակիրթ նվաճողներն իրագործել են իրենց հնազանդեցնելու, ձուլելու ավելի շրջահայաց մշակութային քաղաքականություն: Դա նվաճված ժողովրդի գրականությունը յուրացնելով (իրենց գրադարանների պարունակության հարստացում), թարգմանելով և անհրաժեշտը նրանցից փոխառելով՝ ավելի հզոր մշակույթ ստեղծելն է, հարատև ու անհաղթահարելի կախվածությունների մեջ պահելը: Դրան ընդդիմանալը, հակակշիռ քայլեր անելն ավելի դժվար է և պահանջում է սեփական մշակույթը հզորացնող տևական ջանքեր:

Կան տվյալ հանրության միջավայրում գրքի հասարակական հեղինակության նաև շատ ակնհայտ, հեշտությամբ նկատելի ցուցիչներ: Մասնավորաբար գրադարանների, ընթերցասրահների, գրախանութների քանակը, պարունակությունը, այդ հաստատություններ հաճախողների քանակը և այլն: Մի խոսքով՝ ազգաբնակչության ընթերցասիրությունը: Երբ հասարակության մեջ իրականացվում է գրքի հեղինակությունն ամրակայող պետական շահագրգիռ քաղաքականություն, ապա արդյունքն էլ իրեն երկար սպասել չի տալիս:

Դրանում կարելի է համոզվել ժամանակով մեզնից ոչ այնքան հեռու խորհրդային իրականության փորձով²⁸: Այն բազմաթիվ մերժելի իրողություններով, հանիրավի ծավալված համապե-

տական ողբերգություններով կառուցված երկիր էր: Բացի այդ՝ հսկայածավալ տարածքը բնակեցնող ժողովուրդներն աննկարագրելի կորուստներ էին տվել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրան հաջորդած քաղաքացիական կռիվների ժամանակ (1914–1922): Յետև էլ՝ խորհրդային երկրի ժողովուրդներն առավելապես ասիական–միջնադարյան հետամնաց կենսակերպի ու մտածողության կրողներ էին: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, պետական ճիշտ քաղաքականության շնորհիվ ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակի ընթացքում համատարած գրագիտությունը դարձավ իրողություն, ընթերցասիրությունը՝ հասարակության դեմք-դիմագծի կարևորագույն բնութագրերից, իսկ տնտեսությունը՝ աշխարհի ամենաարագ տեմպերով զարգացողներից մեկը: Երկրի ազգաբնակչությունը տարին տարվա վրա շոշափելիորեն զգում էր իր կենսամակարդակի բարելավումը:

Իհարկե, գրքի հարզն ու կշիռն իմացող հասարակություններին ու ժողովուրդներին բնորոշ են եղել ժամանակին տուրք տալու նաև ձևական դրսևորումներ: Օրինակ՝ խորհրդային տարիներին ձևավորվեց մասնավոր գրադարանների և գրքերի ժողովածուների հսկայական քանակ, որն ըստ էության չէր օգտագործվում: Դա գրագետ և ընթերցասեր լինելու ձևական դրսևորում էր: Սակայն դրանում չպիտի անտեսել մի կարևոր բան. դա պատճառ չէր, հետևանք էր: Դա ցույց էր տալիս, որ այդ հասարակության համար գիրքը, գրավոր խոսքը, ուսյալ լինելը և անձնական գրադարան ունենալը հասարակայնորեն գնահատելի արժեք է: Այդ հասարակությունում ակտիվորեն աշխատում էր գրքարտադրությունը՝ ապահովելու համար հսկայական պահանջարկը: Գրախանութներում հերթերն ու բաժանորդագրությունները երբեք չէին պակասում, շատ դեպքերում հնարավոր չէր գիրք ձեռք բերել առանց ծանոթ-բարեկամի, սպեկուլյատիվ գին վճարելու: Այդ հարաճուն պահանջարկի և առատ արտադրության շնորհիվ է, որ այսօր Երևանի բազմաթիվ գետնանցումները և այգիները լի են հին գրքերի վաճառակետերով:

Գուցե մի քիչ էլ երկարած այս գրույցը ցանկանում են ամփոփել հետևյալ նկատառումներով: Չեն ուզում տպավորություն ստեղծվի, թե իմ ասածը հենց միայն գրատպության մասին է: Այժմ գուցե նույնիսկ ավելի բազմազան և վերահսկողությունից ազատ, որակյալ գրականություն է տպագրվում: Խոսքս հասարակության կենսագործունեության մեջ գրքի նշանակության ու չափաբաժնի մասին է: Կամ ընթերցասիրության մասին խոսելով՝ բոլորովին էլ չեն կարծում, թե ամենքը, բան ու գործ թողած, գիշեր-ցերեկը մեկ արած, պետք է երջանկանան միայն կարդալով: Բոլորովին: Յուրաքանչյուրը նախ իր գործը պիտի անի: *Ուղղակի պետք է որոշակիորեն գիտակցել, որ գրքի պատշաճ հեղինակությամբ գործառույց հանրության մեջ բացառվում է գրի սևն ու սպիտակը չիմացող կիսագրագետի նախանձելիորեն բարեկեցիկ կյանքը: Այդպիսիներին երբեք չի հաջողվում դառնալ հասարակության մեջ վճռորոշ նշանակություն ունեցող, ընդօրինակելի կենսակերպի, նկարագրի կրող:*

Պետական և մասնավոր հսկայական միջոցներ են ծախսվում, մարդկային կարողություններ, իմացություն, ժամանակ ու ջանք է ներդրվում գրքարտադրության ոլորտում: Թվում է՝ այդ ամենը նյութական բարիքների արտադրության մեջ ներդնելու դեպքում մարդկանց կենսամակարդակը կարող է նկատելի դրական տեղաշարժ ունենալ: Միգուցե: Բայց գրքարտադրության հաշվին նույնիսկ հնարավոր այդ բարեկեցությունը չի կարող երկար տևել²⁹:

Միով բանիվ՝ գրքարտադրությունը մշակութաստեղծ մարդու մշտական և լրջագույն զբաղմունքներից մեկն է եղել, է և լինելու է: Եթե դա անիմաստ և անպտուղ նվիրում լիներ, չարդարացներ ու չհատուցեր իր կլանած միջոցներն ու ջանքերը, վաղուց սպառած կլիներ իր նկատմամբ հետաքրքրությունն ու պահանջարկը, մնացած կլիներ պատմական անցյալի փոշոտ արխիվներում: Բայց այդպես չէ: Նույնիսկ ավելին: Պատմության փոշոտ արխիվներում մնալ-մոռացվելուն են իրենց դատապարտում այն ժողովուրդները, ովքեր լուրջ չեն վերաբերվում գրքի մշա-

կութային նշանակությանը, նրա նվիրյալ գրող և գիտնական մարդկանց: Դրանում անմնացորդ համոզվելու համար խորհուրդ կտայի կարդալ 1916 թ., բայց կարծես մեր օրերի համար Յովհ. Թումանյանի գրած «Գրականությանը ազգային պաշտպանություն պետք է լինի» հոդվածը:

ԳՐՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՐԵՆ ՉԵՎԱՎՈՐՎԱԾ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Գիրքը հազարամյակների կյանք ու կենսագրություն ունի: Դա ձևավորման, փոփոխությունների երկար ու արդյունավետ ճանապարհ է: Այդ ընթացքում յուրաքանչյուր մշակութային միջավայր ձևավորել է գրքի և՛ բովանդակության, և՛ նյութական-առարկայական տեսքի, և՛ արտադրական գործընթացի որոշակիորեն տարբերակիչ յուրահատկություններ: Դա միշտ էլ պայմանավորված է եղել տվյալ ազգի տնտեսական զարգացման մակարդակով, հանրային կյանքի կազմակերպման ձևերով ու սկզբունքներով, արժեհամակարգային գերակայություններով ու ավանդույթներով և, որը ոչ պակաս կարևոր է, այդ նպատակով օգտագործելու համար ձեռքի տակ ունեցած բնական նյութերով:

Ելնելով գոյության երկարատև ժամանակաշրջանում ակնհայտ դարձած հանգամանքներից՝ կարելի է գիրքը տեսակավորել ըստ պատմականորեն ձևավորված որոշ գործոնների: Մասնավորաբար, ըստ գրքարտադրության նպատակով օգտագործված նյութերի (ըստ գրքարտադրության նյութերի), ըստ գրքի տեքստն արձանագրելու (կայացնելու) ձևերի (ըստ ձեռագիր թե տպագիր լինելու), ըստ բովանդակության և այլն, և այլն:

ԳՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԳՐՔԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Գրքի տեսակավորման այս սկզբունքի հիմքում այն նյութերն են, որոնք օգտագործվել են գիրք արտադրելու համար: Իսկ դրանք շատ են, բազմազան: Բոլոր ազգերի համար, անկախ իրենց զբաղեցրած կենսատարածքից, գրքի ստեղծման երկու կարևոր կողմնորոշիչ սկզբունքներ են եղել.

ա) գրքի համար օգտագործվող նյութը պետք է հնարավորինս մատչելի լիներ.

բ) գրքի համար օգտագործվող նյութը պետք է ժամանակի քայքայիչ ներգործությանը դիմանար, որովհետև գիրքը գրվում էր նաև գալիքի համար:

Ահա այս նկատառումներից ելնելով՝ մեզնից դեռևս վեց-յոթ հազար տարի առաջ մարդն սկսել է գրքեր գրել՝ օգտագործելով քարը, կավը, պապիրուսը, փայտը, տարբեր մետաղներ, թուղթը և այլ նյութեր: Այժմ բավականին տարածված է գրքի մի նոր՝ էլեկտրոնային տեսակը՝ տարբեր կրիչներով:

* * *

Թերևս Միջագետքին էր վերապահված գրքի առաջին տեսակի գյուտը: Դա շումերական *կավե սալիկ*³⁰ է: Սա աշխարհի այն տարածաշրջանն է, որտեղ ամենամատչելի շինանյութից՝ կավից, պատրաստել ու կառուցել են կենցաղային առարկաներից մինչև հսկայական չափերի անառիկ ամրոցներ, բուրգեր, հնարամիտ ու ինքնօրինակ լուծումներով շինություններ, ամբողջ բնակավայրեր (Բաբելոն և այլն): Ահա այս տարածաշրջանում է, որ կավը դառնում է նաև գրքարտադրության նյութ՝ դարերի ընթացքում ձևավորելով գրադարանային հսկայական հարստություն: Այդ գրքերն ընդունված է անվանել կավե սալիկներ: Սրանց պատրաստումը եղել է աշխատատար և անպայման համապատասխան մասնագիտական հմտություն պահանջող: Սակայն դեռևս չթրծված կամ արևի տակ չչորացված կավի վրա խագելով գրելը շատ ավելի հեշտ է եղել, քան քարի վրա: Այդ փափուկ հումքը թույլ էր տալիս վերանայել-ուղղել շարադրանքը՝ հարթեցնելով սալիկի մակերեսը և նորից գրելով: Մեզ հասած օրինակներից երևում է, որ կավե սալիկ-գրքերը եղել են տարբեր չափերի՝ հիմնականում ուղղանկյուն, թրծված կամ արևի տակ չորացված:

Կավե գրքերի բովանդակությունը նույնքան բազմազան է եղել, որքան մշակութաստեղծման մեջ ակտիվ ու ժրաջան շումերների կենսագործունեությունը: Հնագետների հայտնաբերածը

հավանաբար չնչին մասն է ժամանակին ստեղծված այդ հարուստ գրականության, բայց, միևնույնն է, այն շատ տպավորիչ է իր պարունակած գիտագործնական, գեղարվեստական, պաշտամունքային, աշխարհաճանաչողության ինքնօրինակ բովանդակությամբ ու տեղեկություններով: Կավե սալիկները տեղափոխելը, կուտակել–պահպանելը, ըստ բովանդակության խմբավորելը թեև աշխատատար, բայց միանգամայն հնարավոր գործ էր: Եվ պատահական չէ, որ աշխարհի ամենահայտնի, ժամանակին հռչակված և իրենց ընդգրկած նյութի հարստությամբ այժմ էլ զարմանք ու հիացմունք հարուցող գրադարաններ են ձևավորվել կավե սալիկներով: Դրանցից մեկն էլ եղել է Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրադարանը, որտեղ կուտակված գրականությունը հաշվվել է տասնյակ հազարներով:

* * *

Քարի վրա գրելը շատ տարածված է եղել Եգիպտոսում, Մերձավոր Արևելքում, Փոքր Ասիայում, Չայկական և Իրանական բարձրավանդակներում, Կենտրոնական Ամերիկայում, ընդհանրապես՝ հնագույն ժողովուրդների մշակույթում: Դա բավական աշխատատար գործ է եղել, որը, սակայն, մի առանձին հետևողականությամբ ու նախանձախնդրությամբ են իրականացրել մնացող-պահպանվող գրի արժեքն իմացող արքաներից մինչև քարհատ-փորագրիչ վարպետները: Չայաստանը նույնպես հայտնի է քարի վրա փորագրությամբ ստեղծված գրքերի առատությամբ: Դրանք բազմազան տեղեկություններ են պարունակում հնագույն և հին ժամանակների անցուդարձի, հավատալիքների, մարդկանց տնտեսական ու հոգևոր գործունեության վերաբերյալ: Թեև այդպիսի գրքի ստեղծումը բավական դժվար և աշխատատար (Բեհիսթունի հսկայական արձանագրությունը, դամբարանների և այլ շինությունների պատերին եգիպտացիների, շատ ժողովուրդների վիմագիր տեքստերը և այլն), բայց լիովին փոխհատուցված և իմաստավորված գործունեություն էր թե՛ իրենց, թե՛ հետագա բոլոր ժամանակների համար:

Մի հետաքրքիր դիտարկում ևս. դարերի մեջ գրքարտադրության տեխնիկան անընդհատ կատարելագործվել, արդյունավետությունը բարձրացել է, սակայն առ այսօր էլ գրքի տեսակներից այս մեկը եղել և մնում է ժամանակի ընթացքում հնարավոր բազմազան ներգործություններին ամենից լավ դիմացողը: Հասկանալի պատճառներով քարե գրքերով գրադարաններ ձևավորելը կլիներ դժվարին գործ: Այդ գրքերի մեծ մասն առ այսօր էլ մնում է իր ստեղծման տեղում՝ բացօթյա՝ աշխարհով մեկ սփռված:

* * *

Համաշխարհային մշակույթին հայտնի հաջորդ գրանյութը *պապիրուսն* է: Նրա գյուտարարը և գործածության մեջ դնողը եգիպտացիներն են: Պապիրուսը պատրաստվել է Նեղոսի ափերին առատորեն աճող համանուն բույսի ծուծքի մանրակրկիտ մշակումով: Արդյունքում ստացվել են թղթի նմանվող, տարբեր երկարությամբ և լայնությամբ շերտեր, որոնց վրա արդեն ոչ թե փորագրել, այլ գրել են ներկով: Պապիրուսը չուներ քարի կամ կավե սալիկի ամրությունը և պահպանվելու համար ավելի մեծ ուշադրություն ու խնամք էր պահանջում: Սակայն, դրա փոխարեն, փաթեթի ձև ունեցող պապիրուսե գրքերն ավելի թեթև էին, հեշտությամբ տեղափոխվող, քիչ տեղ զբաղեցնող (ոյուրակիր³¹):

Պապիրուսը նոր հնարավորություն էր գրավոր խոսքի ակտիվ զարգացման, գրքարտադրության նորովի ծավալման համար: Այն արագորեն տարածվեց և օգտագործվեց նաև եվրոպական մշակույթում (օրինակ՝ հունական) և երկար ժամանակ ամենագործածական, պահանջարկ ունեցող գրանյութն էր: Պապիրուսի վրա շարադրված գրականության համաշխարհային մշակույթի մասին կարելի է պատկերացում կազմել հենց միայն ծանոթանալով Ալեքսանդրիայի գրադարանի վերաբերյալ պահպանված պատմական փաստերին: Պապիրուսի փաթեթ-գրքերի քանակն այստեղ հաշվվում էր արդեն ոչ թե տասնյակ, այլ հարյուր հազարներով: Դա շատ խոսուն փաստ է ոչ միայն Ալեքսանդրիայի գրադարանի հարստության առումով: Մշակու-

թաքանության տեսակետից փաստը հատկանշական է նաև մարդկության մշակութաստեղծ գործունեության, իմացության, հետաքրքրությունների ծավալման առումով. գրադարանային ֆոնդի հարստությունը դրա ուղղակի ցուցիչն է: Նույնիսկ ժամանակակից գրադարանների պարունակության համեմատությամբ գրքի նման պատկառելի քանակն անգնահատելի հարստություն էր հատկապես բովանդակության առումով: Պատահական չէ, որ նվաճողական պատերազմների, հեղափոխությունների, հասարակությանն առաջնորդող գաղափարախոսական կտրուկ փոփոխությունների ժամանակ հաղթողները երբեք չեն անտեսում գրադարաններում կուտակված գրավոր հարստությունը և հաճախ ոչնչացնում են անխնայորեն (վկա՝ Ալեքսանդրիայի գրադարանի ճակատագիրը): Այդ վանդալներին կարելի է հասկանալ: Գիրքը մի ճշմարտություն ունի, որն անփոփոխելի է. դա իր բովանդակությունն է: Այն կա՛ն ընդունելի է, կա՛ն մերժելի: Բոլոր խնդիրները միանգամից և մեկընդմիշտ լուծող մերժման կտրուկ ձևը գրքի ոչնչացումն է: Դրա միջոցով ոչնչացվել են նաև տվյալ գրականությամբ ներկայացող ժողովրդի, մշակույթի հիշողությունն ու ազգային ինքնագիտակցությունը:

* * *

Գրքի հաջորդ տեսակի միջազգային համբավը ձևավորվեց ու ծավալվեց միջնադարում: Խոսքս, ի տարբերություն կավե սալիկի և պապիրուսի, մեզ լավ հայտնի *մագաղաթի* մասին է: Ասորական ծագում ունեցող, բայց մեզ հարազատ այս բառով նշանակված առարկան աշխարհին հայտնի է *պերգամենտ* տարբերակով: Գրանյութի անվան այս վերջին ձևի հիմքը Փոքր Ասիայի համանուն քաղաքն է (Պերգամոն), որտեղից սկսվել է մագաղաթի միջազգային հաղթարշավը: Որպես գրանյութ՝ մագաղաթն Արևելքի ժողովուրդներին հայտնի է եղել դեռևս անտիկ ժամանակներում: Սակայն Պերգամոնում կենդանիների կաշվի մշակումով ստացված տարբերակը շատ ավելի որակյալ էր: Դրա շնորհիվ այն գործածությունից դուրս մղեց պապիրուսին: Մագաղաթի հիմնական առավելություններից էին բազմակի օգտա-

գործման հնարավորությունը, ճկունությունը, մեզ քաջածանոթ գրքի ձև (կազմ, բազմաթիվ էջեր, բացվող և փակվող ուղղանկյուն-քառակուսի կառուցվածք և այլն) ստանալու հարմարավետությունը և այլն:

Մագաղաթ պատրաստելը հեշտ գործ չի եղել. այն տարբեր գործիքներով և քիմիական զանազան նյութերով տևականորեն մշակելու մասնագիտական հմտություններ է պահանջել: Արդյունքը միանգամայն փոխհատուցում էր գործադրված ջանքերը: Վկան՝ միջնադարում Ասիայի և Եվրոպայի ակտիվ մշակութաստեղծ ժողովուրդների ստեղծած հսկայական ժառանգությունը: Այդ թվում՝ նաև հայերիս: Մագաղաթե գիրքն արդեն միանգամայն այլ արժեք էր, արդյունք ոչ միայն գրավոր տեքստի հեղինակի (գիտնական, ստեղծագործող, գործնական ինչ–որ մասնագիտության ներկայացուցիչ (բժիշկ, իրավաբան, կառավարիչ ...)) և այլն), այլ նաև կաշեգործի, նկարիչ–ծաղկողի, կազմը պատրաստող զարդագործի և այլն: Ուստի մագաղաթյա գիրքն ուսումնասիրության շատ ավելի բազմազան նյութ է (ոչ միայն բովանդակությունը), քան գրքի նախորդ տարբերակները: Գրքարտադրության ակտիվացումն ընդարձակեց կրթօջախների, գրադարանային և գրապահոցային ցանցերը: Միայն պատկերացնել կարելի է գրքերի այն անհաշվելի քանակը, որից մեզ հասածն ընդամենը մնացորդն է տարբեր պատճառներով (պատերազմ, գաղափարական պայքար, աղետներ, խնամքի պակաս և այլն) եղած կորստից հետո:

* * *

Ահա և հասավ պահը ներկայացնելու գրքարտադրության համար օգտագործված և օգտագործվող այն նյութը, որն ամենքիս լավ հայտնի է: Հասկանալի է, որ խոսքը *թղթի* մասին է: Մեր ժամանակների գիրքը թղթի տարբեր տեսակներից է: Գրքարտադրության մեջ թղթի օգտագործումն սկսվել է միջին դարերի վերջից և նոր ժամանակների սկզբից: Բայց դա չի նշանակում, որ թուղթը մինչ այդ մարդկությանը հայտնի չի եղել: Ինչպես բազմաթիվ գյուտեր ու նորարարություններ³², թուղթը ևս չինական

ծագում ունի (դեռևս մեր թվականության սկզբին): Այնուհետև թղթի տնայնագործական արտադրությունն աստիճանաբար տարածվել է և՛ Ասիայի, և՛ Եվրոպայի երկրներում: Ժամանակի ընթացքում թղթարտադրությունը կատարելագործվեց և ֆաբրիկային ու գործարանային մասշտաբների հասնելով՝ թուղթը դարձրեց գրքարտադրության հիմնական նյութը: Թղթի արտադրության այդպիսի ծավալումը, հասկանալի է, պայմանավորված չէր միայն գրքարտադրության պահանջարկով: Դուք էլ լավ գիտեք, որ թուղթը մեծ պահանջարկ ունի շինարարականից մինչև կենցաղային կիրառության բազմաթիվ ոլորտներում: Սակայն մանավանդ գրքարտադրության մեջ այն դարձավ անփոխարինելի նյութ, որովհետև նոր ժամանակներում (ագրարայինից արդյունաբերական տնտեսավարման (ֆեոդալիզմից կապիտալիզմի) անցում, լուսավորության տարածում և այլն) գրքի քանակի նկատմամբ հասարակական պահանջմունքն այլևս հնարավոր չէր բավարարել մինչ այդ օգտագործված որևէ այլ նյութով: Մյուս կողմից էլ թուղթը շատ համապատասխան նյութ էր ձեռագիր գրքից մեքենայական արտադրության (տպագիր) գրքի անցման համար:

Իբրև գրանյութ՝ թուղթը, իհարկե, ամենադիմացկուններից չէ: Այն հեշտությամբ ոչնչանում է ջերմության, խոնավության, ուտիճների և այլ կարգի ներգործություններից, մարդու անզգույշ, անխնա վերաբերմունքից: Թղթի արտադրության ծավալների ավելացումը տեղի է ունենում աշխարհի անտառների (երկրագնդի թոքերը) հաշվին, որը մոլորակի բնապահպանական վիճակի վատթարացման պատճառներից մեկն է: Սակայն թղթից ստեղծված գիրքն անհամենատ թեթև է, հեշտությամբ տեղափոխվող, վերարտադրվող, օգտագործվող և այլն: Գոնե այսօրվա դրությամբ չի ստեղծվել որևէ այլ նյութ, որը կկարողանա արտադրական ծավալներով փոխարինել թղթին:

* * *

Վերջին տասնամյակներում օրավուր ծավալվում է գրքարտադրության (գրքի ստեղծման) մի նոր, ժամանակակից տարբե-

րակ, որն ընդունված է անվանել *Էլեկտրոնային-համակարգ-չային*։ Այստեղ օգտագործվող նյութերն ու միջոցները զգալիորեն տարբեր են ավանդականներից։ Սա գրքի ստեղծման, հեղինակ-ընթերցող կապի և՛ անմիջականության, և՛ արագության իմաստով համապատասխանում է մեր ժամանակների կյանքի արագությամբ։ Գրքի ստեղծման և մասսայականացման այդ ձևը շրջանցում է խմբագրական-հրատարակչական-արտադրական որոշ գործընթացներ։ Համակարգչային-էլեկտրոնային գիրքը ստեղծվելուց և համապատասխան ցանցի մեջ տեղադրվելուց անմիջապես հետո, ըստ էության, մատչելի է դառնում աշխարհի ցանկացած մասի ընթերցողի, ով միայն համապատասխան լեզվի խնդիր չունի։ Էլեկտրոնային գիրքը հեշտությամբ մատչելի է ոչ միայն համացանցի, նաև էլեկտրոնային կրիչների (այսինքն՝ դյուրակիր և այլն) միջոցով, որի ստեղծումը և տարածումը ևս անհամեմատ ավելի հեշտ, պակաս աշխատատար ու ծախսատար գործընթաց է, քան ցանկացած այլ նյութով գրքարտադրության մինչ այժմ հայտնի ձևերը։

Արագորեն տարածվող գրքարտադրության այս ձևը դեռ ինքնահաստատման, միջազգային ու միջպետական համաձայնեցումների, բոլորի կողմից ընդունելի և բնագավառը կարգավորող օրենքների, իրավական ակտերի մշակման կարիք ունի։ Մասնավորաբար, առաջնահերթ խնդիրներից են գիրքը գրողի և շրջանառության մեջ դնողի հեղինակային իրավունքի պաշտպանվածության, գրքից օգտվողների պարտավորությունների և այլ հիմնահարցեր։ Բացի այդ՝ ձեր իսկ փորձով գիտեք, որ համակարգչային կամ էլեկտրոնային կրիչների տարբերակներով ստեղծված գրքի ֆիզիկական գոյությունը հեշտությամբ խոցելի է։ Այդպիսի գրքի գոյության երաշխիքը պարբերական վերարտադրությունն է կամ տպագրական եղանակով բազմացումը։

ԳՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՏԵՔՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՄԱՆ ՁԵՎԻ

Տեքստի արձանագրման ձև ասելով՝ նկատի ունենմ գրքի տեքստը գրանյութի վրա կայացնելու տարբերակը: Ասել է թե՛ տեքստի շարադրանքի որ վերջնական տարբերակով է պատվիրատուին, սպառողին, հանրությանը հանձնվել գրքի բովանդակությունը: Իսկ այն կարող է լինել ձեռագիր կամ տպագիր (կան նաև միջանկյալ ձևեր՝ մեքենագիր, էլեկտրոնային):

* * *

Հազարամյակներ շարունակ մարդկությունը գիրք է ստեղծել *ձեռագիր* տարբերակով: Դա ոչ միայն գրագիտությունն պահանջող, նաև գրչության հաճախ դժվարին, հոգնեցնող և աչքի լույսը մարող (ժողովրդական խոսքով՝ աչքի լույսը քաղող) տևական աշխատանք է եղել: Տեքստի հեղինակը կամ գրիչը ձեռագիրն իրականացրել է՝ ելնելով որպես գրանյութ օգտագործվող առարկայի (կավ, քար, մետաղ, մետաքս, փայտ, պապիրուս, մագաղաթ, թուղթ) առանձնահատկություններից: Դրա համար էլ ձեռագիրը դարերի ընթացքում իրագործվել է տարբեր ձևերով՝ փորագրում, խազում, թանաքով գրելը և այլն: Այսօր մեզ համար կարող է տարօրինակ լինել, բայց փաստ է, որ ձեռագիր գրքերն արձանագրվել են ոչ միայն փետուր–գրիչով, այլ նաև խազող գործիքով, անգամ... մետաղե հատիչով: Թերևս հարկ չկա մանրամասնելու նկարագրությունն այն տքնանքի, որի արդյունքը ձեռագիր գիրքն էր, այն էլ՝ ընդամենը ... մեկ օրինակով: Ցանկացած գիրք բազմացնելու համար (պետք է ասել՝ ևս մեկ օրինակ ստեղծել–ունենալու համար) գրիչը (տեքստն ընդօրինակող–արտագրողը) նորից էր լծվում աշխատատար նույն հանձնառությամբ, ինչի արդյունքում ստեղծվել էր ընդօրինակված տարբերակը³³: Եվ այսպես՝ դարեր շարունակ...

Եթե սրան հավելենք նաև այն, որ տեղ խնայելու համար (հասկանալի պատճառներով) ձեռագիր գրքերին սովորաբար բնորոշ է եղել պայմանական նշանների, համառոտագրություն-

ների, այլ պայմանականությունների առատությունը, ապա պատկերը գոնե մասամբ կամբողջանա:

Մշակութաբանի համար այս փաստը կարող է խորհելու հետաքրքիր նյութ դառնալ: Ինչու՞ էին մարդիկ այդքան ջանք ու եռանդ ներդնում, ժամանակ ու միջոցներ ծախսում մի գործունեության մեջ, որից նյութական որևէ անմիջական փոխհատուցում չէին կարող ակնկալել: Եզրակացությունը մեկն է. հասարակական կյանքի առաջընթացի, ազգային ինքնագիտակցության պահպանման համար գրքի կարևորությունն այնքան նշանակալի ու գիտակցված էր, որ բոլոր քաղաքակիրթ հասարակություններում նույնիսկ այդ գնով գիրք ունենալուն առաջնահերթ կարևորություն է տրվել:

Չեռագիր գրքին վերաբերող մի կարևոր առանձնահատկությունն է, որի վրա նույնպես ուզում եմ հրավիրել ձեր ուշադրությունը: Բայց ասելիքիս կարևորությունը հասու և ամբողջական դարձնելու համար սկսեմ մի քիչ հեռվից. այն, ինչ այս դեպքում գրքին է վերաբերում, առնչվում է ընդհանրապես յուրաքանչյուր մարդու ինքնատիպությանը: Ինձ համար միշտ էլ անընդունելի է եղել մարդու թերագնահատումը, որի դրսևորումներից մեկը հայտնի է «Անփոխարինելի մարդ չկա» սահմանման ձևով: Այն ասել-կրկնելու սեր ունեցող մարդիկ միգուցե լրջորեն չեն մտածել դրա բովանդակության մասին: Հնարավոր է: Սակայն անհրաժեշտ է գիտակցել, որ նույնիսկ իմիջիայլոց ասվող այդ խոսքը ժամանակի ընթացքում կարող է շատ աննկատորեն դառնալ կենսակերպ, սկզբունքային վերաբերմունք յուրաքանչյուրի ու ամենքի նկատմամբ:

Մինչդեռ իրականում ճիշտ է հակառակը. աշխարհի ստեղծման օրվանից սկսած՝ անփոխարինելի են երբևէ ապրած, ապրող և բոլոր այն մարդիկ, որ դեռ նոր են լույս աշխարհ գալու: Ընդ որում, պիտի նկատի ունենալ, որ այստեղ խոսքը նրանց ապրածի, արած–ստեղծածի մեջ լավ ու վատի, ընդունելի-անընդունելիի մասին չէ բոլորովին: Անփոխարինելի են այն առանձնահատուկ ինքնատիպությամբ, որով իրարից տարբեր են, իրար երբեք չեն կրկնում, եթե անգամ ցանկանան էլ: Նույնիսկ նույն

շաբլոն կենսապայմաններում իրենց կյանքն ապրող, անգամ նույն մեխանիկական գործն անող, նույն հմտությունն ունեցող և այդ տեղում ըստ անհրաժեշտության ցանկացած պահի իրար փոխարինելու ի վիճակի մարդիկ իրարով փոխարինելի չեն իբրև մարդ: Յուրաքանչյուր ոք մի բարդ ամբողջություն է և ամենօրյա կեցությամբ ու կենսագործունեությամբ կամա-ակամա, անընդմեջ ստեղծում ու վերստեղծում է իր անկրկնելի, եզակի միկրո-աշխարհը: Նրա այդ նկատելի-աննկատ տիրույթում կարևոր է նույնիսկ յուրաքանչյուր մանրուք, որովհետև մասնիկն ու կրողն է նրա ինքնատիպ ամբողջականության:

Ահա այդպիսի մի մանրուք էլ մարդու ձեռագիրն է: Ձեռագրագետ մասնագետների համար այն մարդու բնավորության, հոգեվիճակի, ընդհանրապես հոգեկերտվածքի և այլնի վերաբերյալ բազմախոսուն նյութ է: Ահա հենց դրա շնորհիվ յուրաքանչյուր ձեռագիր տեքստ ոչ միայն իր բովանդակությամբ, այլ նաև ձեռագրական առանձնահատկություններով հեղինակի կամ կրկնօրինակն ստեղծած գրիչի մարդկային նկարագրի խոսուն փաստական նյութն է: Եթե նաև այսպես մոտենանք ձեռագիր գրքի արժևորմանը, ապա հանգիստ կարող ենք ասել, որ այն հեղինակից մնացող թանկարժեք մասունք է: Վստահորեն կարող են պնդել, որ ձեզնից ոչ մեկը երբեք չի կարող ունենալ հոգու այն անբացատրելի ապրումը, ֆիզիկական մերձության և անմիջականության տպավորությունը, ասենք, Հովի. Թումանյանի որևէ ստեղծագործության նույնիսկ ամենաչքեղ տպագիր օրինակը ձեռքն առնելիս, ինչը որ կուրենա դրա ձեռագրից: Այն կարող է դժվարընթեռնելի, ջնջումներով լի, խուճապած լինել: Սակայն դա հեղինակից մնացած մասունք է, որը բովանդակությամբ տպագրի հետ նույնականությամբ հանդերձ՝ տարբեր է էական մի առանձնահատկությամբ: Այն հեղինակի ձեռ + ա + գիրն է՝ ձեռքով գրածը՝ մի ինչ-որ մասով նույն ինքը՝ հեղինակը: Շատ է խոսվում Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանի» առողջարար ներուժի մասին: Պատկերացրեք այդ դրական ներգործության աստիճանը, եթե մեզ հասած լիներ հեղինակի ձեռագիր օրինակը: Անկասկած, այն հեղինակի էներգետիկ դաշտի շատ ավելի ներգործուն կարո-

ղություններ ի հայտ կբերեր, քան կրկնօրինակ ձեռագրերը կամ տպագիրները³⁴:

Սակայն հարկ է այստեղ կանգ առնել, որովհետև ականա մոտեցանք մարդուն բնորոշ այնպիսի առանձնահատկությունների քննարկմանը, որը թերևս մետաֆիզիկայի, էզոթերիկ դիտարկումների նյութ է: Իսկ այստեղ, ասեմ խոստովանելու պես, իմ իմացությունը սիրողական մակարդակի է, որի պատճառով էլ հարկ եմ համարում ձեռնպահ մնալ:

* * *

Գրքի հաջորդ՝ տպագիր տեսակի չինական, այնուհետև՝ ասիական շրջանի նախապատմությանը կարելի է ծանոթանալ առկա բազմալեզու հարուստ գրականությունից: Իմ նպատակը տպագիր գրքի մշակութային նշանակության դիտարկումն է: Հարցի այդպիսի դրվածքը մեզ տեղափոխում է եվրոպական մշակութային տարածք, որում զարգացման ու առաջընթացի կարևորագույն նախապայմաններից եղավ Յ. Գուտենբերգով սկզբնավորված գրատպությունը: Նախ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ դա, մի կողմից, մշակութային հասունացած անհրաժեշտության արդյունք էր, մյուս կողմից՝ եվրոպական (նաև համաշխարհային) մշակույթի հետագա զարգացման նախապայման: (Հիշե՛ք ընդհանրապես մշակույթին բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը. այն մարդու գործունեության արդյունքն է և հետադարձ կապով նպաստում է այդ գործունեության ծավալմանը):

Գրատպության մշակութային նշանակությունը հարկ է դիտարկել հետևյալ հանգամանքներում: Եվրոպան մոտենում էր մշակութաստեղծ գործունեության հաջորդ՝ արդյունաբերական շրջափուլին: Մարդու արտադրական, առևտրական, սոցիալական, տնտեսական այլ կարգի գործունեության ոլորտների օրավուր ակտիվացումը միաժամանակ ձևավորել էր թե՛ գրավոր խոսքի (և՛ քանակական, և՛ բովանդակային առումներով), թե՛ գրաճանաչ ու գրագետ մարդկանց հարաճուն պահանջարկ: Դրա արդյունքում տասնհինգերորդ դարի կեսին Յ. Գուտենբերգով Եվ-

րուպայուն սկզբնավորվեց դարակազմիկ այն գործունեությունը, որը մենք ուղղակի գրատպություն ենք անվանում³⁵:

Բոլորովին էլ չափազանցություն չի լինի ասելը, որ արդի մշակույթն ընդհանրապես անհնար կլիներ առանց գրատպության և տպագիր գրքի: Տպագիր խոսքի շնորհիվ հասարակական կյանքն արագորեն լցվում էր անընդհատ թարմացող և մատչելի տեղեկատվությամբ: Եվրոպական մշակույթի նոր ժամանակաշրջանի կարևորագույն բնութագրերից են գրագիտության հասարակական պահանջմունքը, գրքի հասարակական հեղինակության ու մշակութային նշանակության աննախադեպ բարձրացումը: Անկախ մասնագիտությունից, կրթությունից և այլ բնութագրերից՝ ընթերցասիրությունը դարձավ մարդու կարևորագույն հոգևոր պահանջմունքներից և զբաղմունքներից մեկը: Գրատպության շնորհիվ գիրքը մատչելի դարձավ շատ շատերին: Ձևավորվեց գրադարանների (հանրային, կրթական հաստատությունների, մասնավոր) նախադեպը չունեցած ցանց: Գրատպության մեծածավալ արտադրանքի օգնությամբ Եվրոպայի ազգաբնակչությունը հնարավորություն ստացավ ընդգրկվելու, պայմանականորեն ասած, ոչ պաշտոնական հեռակա կրթահամակարգի մեջ, լինելու իրազեկված և ակտիվ:

Գրքաստեղծման տպագրական (մեքենայական-արտադրական) ձևը գործնականում անսահմանափակ քանակի հնարավորությունից զատ՝ այլ դրական նշանակություն էլ ունեցավ: Մասնավորաբար, շատ կարևոր էր գրքի բովանդակության հարըստացումը մարդու աշխարհիկ, ամենօրյա կեցության ու գործունեության ոլորտների, հետաքրքրությունների անընդգրկելի բազմազանությամբ: Գիրք ստեղծելը հեշտացավ, գրանյութը (թուղթ) դարձավ մատչելի: Լիարժեքորեն արտահայտվեց մասնագիտականից մինչև ժամանցային–հանրամատչելի գրականություն ստեղծելու և սպառելու մարդու պահանջմունքը: Այս ամենի արդյունքում գրքի բովանդակությունը վերջնականապես աշխարհականացավ: Միջնադարյան ձեռագիր գրքի բովանդակությունը հիմնականում կրոնական էր, բարոյախրատական և տարակարծություն չթույլատրող, սերտելու համար շարադրված: Դրան հա-

կառակ՝ նոր ժամանակների տպագիր գիրքն ազատորեն մտածող հեղինակի և ընթերցողի հանդիպման ձև էր: Այդ գրքի բովանդակությունն անգիր անելու կարիք չկար. ընթերցողը կարող էր և՛ գրավոր, և՛ բանավոր արտահայտել իր կարծիքը, չհամածայնվել կարդացածի հետ:

Եվրոպայում այս լրջագույն փոփոխությունների մեջ անհնար է անտեսել լուսավորության գաղափարախոսության և լուսավորիչ գաղափարախոսների գիտական, հրապարակախոսական, պրակտիկ գործունեության դերը: Ժամանակը Եվրոպային կանգնեցրել էր մշակութային լրջագույն խնդիրների առջև, որոնց լուծման դժվարին գործը հանձն էին առել ու իրագործում էին իր նվիրյալ մտավորականները:

Թեմային առնչվող էական մեկ այլ հանգամանք ևս: Շնորհիվ գործնականում անսահմանափակ տպաքանակի հնարավորության՝ գրքով արձանագրվող տեղեկույթը (խոսքը) շատ ավելի արագ էր դառնում հասարակության սեփականությունը: Այն լիարժեքորեն համապատասխանում էր և միաժամանակ նպաստում հասարակական կյանքի ու գործընթացների արագությանը:

Չի կարելի անտեսել խնդրի նաև տեխնիկական կողմը: Տպագիր գիրքը շատ ավելի հեշտությամբ է օգտագործվում: Նույն ծավալի մեջ այն ավելի տարողունակ է, ընթերցման համար մատչելի, անհամեմատ ավելի զուրկ ընթերցումը դժվարացնող պայմանական նշաններից:

Մեծաքանակ տպագիր խոսքն արագացրեց նոր գրական լեզուների կազմավորումը, ազգային հոգեկերտվածքի ամբողջականացումը, ձևավորեց համազգային գիտակցություն և այլն:

Տպագիր խոսքի դրական նշանակության մասին կարելի է շատ խոսել, սակայն այստեղ դադար տանք՝ նշելով տեխնիկական բնույթի մի կարևոր հանգամանք ևս: Գրքի տպագրության գործում հեղաշրջում առաջացրեց տասնիններորդ դարի գիտատեխնիկական հեղափոխությունը: Գրքի հրատարակման արտադրական միջոցների կատարելագործումը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Թերևս տեղին է նաև նշելը, որ գրքարտադրության տարածմանը, դրանում ներառված մարդկանց քանակի ավելացմանը զուգահեռ ծավալվել է հասարակական մի գործառույթ ևս, որն ընդունված է անվանել գրաքննություն: Պատմական այդ իրողությունը ներկայացնելը դուրս է այս ձեռնարկի ընդգրկումներից: Բայց նշեմ, որ դա միշտ էլ եղել է և արտահայտվել իբրև հսկողություն գրքի բովանդակության ու հեղինակի վրա: Արդյունքում ոչնչացվել են, արգելքի տակ դրվել հազարավոր անուն գրքեր, հալածվել տաղանդավոր մարդիկ: Սակայն բուն իմաստով գրաքննության գործադրման բազմաթիվ օրինակներից իրենց տևական հետևողականությամբ առավել հայտնի են հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցուներ և Խորհրդային Միությանը: Մասնավորաբար, 1559 թ. Հռոմը հրապարակել է արգելված գրքերի մի ցանկ, որը լրացվել ու վերահրատարակվել է մինչև 1948 թ.:

Քսաներորդ դարը, սակայն, ցույց տվեց, որ տպագիր գրքի ձևով տեղեկության տարածման արագությունն սկսում է հետ մնալ կյանքի նորովի արագացող տեմպից: Ի հայտ եկավ գրքի մի նոր՝ էլեկտրոնային-համակարգչային տարբերակը: Սրա՝ արդեն միջազգային մասշտաբներով տարածման ու սպառման խնդրում կարող են ի հայտ գալ մի քանի դժվարություններ՝ պետական վերահսկողություն-գրաքննությունը, բնագրի լեզվի մատչելիությունը և այլն:

ԳՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ

Հազարամյակների ընթացքում ինչի մասին, ինչ բովանդակությամբ ասես գիրք չի գրվել: Հենց այդ անընդգրկելի բազմազանությունն է ստիպում խոստովանել, որ այս դեպքում թերի լինելու է դատապարտված ցանկացած դասակարգում, որը կարող է վերաբերել գրքի բովանդակությանը: Համենայնդեպս, արժե գոնե հպանցիկ անդրադառնալ մի քանի տեսակների:

* * *

Հանրահայտ տեսակներից է *գիտական* բովանդակությամբ գիրքը: Սա աշխարհում երբևէ ստեղծված ամենալուրջ բովանդակությամբ, սպառողից գիտական մակարդակի պատրաստվածությունն պահանջող գրականությունն է: Այն հասցեագրված է համեմատաբար փոքրաքանակ, որոշակի գիտական հետաքրքրություններ ունեցող մարդկանց: Գիտական գրականությունը բազմազան է՝ ըստ առ այսօր որոշակիացած այն բնագավառների, որոնք ժամանակի մեջ ինքնահաստատվել են ու ճանաչվել (համեմատաբար երիտասարդ գիտություններից մեկն էլ, անկասկած գիտեք, մշակութաբանությունն է): Գիտական բովանդակությամբ գիրքը հիմնականում շարադրվում է նկարագրության, փաստարկման, վերլուծության, ապացուցման և ընդհանրացնող կամ ամփոփիչ եզրակացությունների սկզբունքներով: Այդ տեքստում էական նշանակություն ունեն գիտական հասկացությունները, որոնք բովանդակության սյուներն են, բովանդակությունը կազմակերպող առանցքները:

Գիտական գրականության էական ու տարբերակիչ առանձնահատկություններից մեկն էլ հետևյալն է: Յուրաքանչյուր այդպիսի գիրք շարադրվում է որոշակի գիտական խնդրով կամ հարցադրումով (թեմա): Նրա գիտականությունն զգալիորեն պայմանավորված է նրանով, թե որքանով է ընդգրկում այդ թեմայով արդեն առկա գրականության մեջ ընդունելի կամ մերժելի: Դրանից էլ ակնհայտ է դառնում, թե գիտականորեն որքան կարևոր, առաջընթաց քայլ է յուրաքանչյուր գրքի բովանդակությունը: Եթե գիտական գրականության մեջ տխուր կամ անպտուղ գործունեություն է չիմացության պատճառով արդեն հայտնի ճշմարտությունների կրկնություն-վերահայտնագործումը (հեծանիվ հայտնագործելը), ապա անթույլատրելի է սպեկուլյացիան՝ արդեն հայտնի ճշմարտությունը գիտակցաբար նորույթի տեղ ներկայացնելը, ուրիշի մտավոր սեփականությունը յուրացնելը (գրագողություն): Գիտության մեջ ոչ ոք չի կարող մնայուն անուն թողնել, մասնագիտական միջավայրում հեղինակություն դառ-

նալ, եթե այդ բնագավառում չի հավելել իր շատ թե քիչ էական ներդրումը:

Գիտական տեքստի լեզուն հստակ է, միանշանակ, սեղմ և հիմնականում ոչ պատկերավոր:

Գիտական գրականությունը սովորաբար բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ *բնագիտականի* և *հասարակագիտականի*: Առաջինի հետաքրքրությունների շրջանակում են բնությունը, նրա բաղկացուցիչներին վերաբերող օրինաչափությունների, հատկանիշների, առանձնահատկությունների հայտնաբերումը: Հասարակական գիտությունների ուսումնասիրության ոլորտում են մարդկային հասարակության և մարդու ներաշխարհի իրողությունները, մշակութաստեղծ գործունեությանը և դրա արդյունքներին բնորոշը: Այս ամենի մեջ թերևս պետք է առանձնացնել փիլիսոփայությունը, որն աշխատում է ի մի բերել, ընդհանրացված գիտելիքի տեսքով ներկայացնել բնության, հասարակության, մարդու ճանաչողության վերաբերյալ համընդհանուր օրինաչափությունները: Այլ կերպ ասած՝ փիլիսոփայությունն աշխարհի ամբողջականությունն արտահայտող գիտություն է: Ու հենց դրանով էլ՝ մյուս բոլոր գիտությունների ձեռքբերումները համադրող, Արիստոտելի բառերով ասած՝ գիտությունների գիտությունը: Թեև կան փիլիսոփայությունը գիտություն չհամարող տեսակետներ ևս, սակայն մի բան անժխտելի է. գիտական մտածողությունը և գործունեությունն առանց տեսական-փիլիսոփայական մեթոդաբանության և օրինաչափություններ բացահայտող ընդհանրացող եզրահանգումների հնարավոր չէ:

Բնորոշ մի կարևոր իրողություն ևս: Հեղինակային զուտ անձնական-անհատական առանձնահատկությունները, կենսագրական իրողությունները գիտական գրականության մեջ չեն արտացոլվում: Ակնհայտորեն դրսևորվում է միայն այն, թե հեղինակը որքանով է օժտված տվյալ գիտության մեջ էական հավելում ունենալու կարողությամբ:

* * *

Աշխարհում ամենից շատ ստեղծվող գրքերից է *գեղարվեստական* բովանդակությամբ գրականությունը: Այն էականորեն տարբերվում է գիտականից: Շարադրվում է արձակ կամ չափածո և պատկերների ամբողջություն է: Ճիշտ է, գեղարվեստական գրականության այլաբանական բովանդակությունը, ենթատեքստային շերտերն ու իրողությունները հաճախ մատչելի են միայն մասնագետներին, բայց և այնպես այն ստեղծվում է առաջին հերթին հանրային սպառման համար: Այս գրականության մեջ էական է հանրորեն ընդունված գեղարվեստական պայմանականության հանգամանքը, որի շնորհիվ հեղինակի երևակայությամբ ստեղծված պայմանական իրականությունն ընդունվում, ապրվում ու իմաստավորվում է իբրև ռեալ, կենսական իրողություն:

Ի տարբերություն գիտական բովանդակությամբ գրքի՝ գեղարվեստական յուրաքանչյուր գիրք ուղղակի կամ այլաբանորեն արտացոլում է հեղինակի մարդկային–անհատական նկարագիրը, աշխարհը, կյանքը տեսնել–իմաստավորելու կերպն ու ինքնատիպությունը: Դրանով է պայմանավորված, որ հաճախ նույն կենսական իրողությունների, նման մարդկային ճակատագրերի ու հոգեկան ապրումների արտացոլմամբ ստեղծված գրքերը երբեք չեն կրկնում իրար: Նույնիսկ լրջորեն տարբերվում են իրարից ոչ միայն բովանդակությամբ, նաև ոճական, պոետիկայի առանձնահատկություններով: Ինչպիսին որ հեղինակն է, այնպիսին ու այնքանով էլ տարբեր–ինքնատիպ է իր ստեղծած գեղարվեստի աշխարհը: Ճիշտ կլինի ասել, որ ամենքին տրված այս եզակի կյանքն ու աշխարհը մա վերստեղծում է ըստ իր էության ու ճանաչողության³⁶:

Գիտական և գեղարվեստական գրքերի համադրությունը բացահայտում է էական մի տարբերություն ևս: Դա հետևյալն է: Գիտական գրականության բովանդակությունը որոշակի է. նրա ըմբռնման մեջ տարբերությունները բացառվում են: Մինչդեռ գեղարվեստական գիրքը կարող է ունենալ բովանդակության ենթաշերտեր, մանավանդ սերնդափոխության և հասարակական կյանքի հանգամանքների փոփոխության պատճառով տեղիք տալ

տարընթերցումների ու տարընթերցումների: Դա միանգամայն սովորական իրողություն է ընդհանրապես գեղարվեստի ոլորտի համար: Թե գեղարվեստական գրքի ձևաբովանդակային բաղկացուցիչներից հատկապես ինչը կկարևորվի, պայմանավորված է նաև ընթերցողի ժամանակաշրջանով, աշխարհայացքով, մարդկային նկարագրով:

Մարդկային ճանաչողությամբ անընդհատ ընդարձակվող ու խորացող գիտական ճշմարտությունը հորիզոնի գծի պես է որքան մոտենում ես, այնքան հեռանում է՝ բացելով իմացության նոր տարածություններ, բայց միշտ մնալով ամբողջությամբ չբացահայտված, անհասանելի: Եթե գիտությունը զարգանում է գիտնականների՝ իրար վրա հավելվող վաստակի ուղղահայաց շարվածքի սկզբունքով, ապա գեղարվեստում յուրաքանչյուր նոր գիրք ավելացնում է առկա հորիզոնական շարվածքում մի ինքնօրինակ ներդրում ևս:

Յետևողականորեն յուրացնելով գիտական գրականությունը և աշխատելով այդ ուղղությամբ՝ հնարավոր է տվյալ բնագավառում որոշակի հաջողությունների հասնել: Մինչդեռ գեղարվեստական գրքեր ուսումնասիրող որևէ մեկը, անկախ իր նվիրումի ու ձգտման չափից, չպիտի հույս ունենա, որ շատ թե քիչ նկատելի գեղարվեստական տեքստի հեղինակ կարող է դառնալ: Այդպիսի նվիրումի միակ երաշխավորված արդյունքը գեղարվեստի հետ հարաբերվելու գեղագիտական հաճույքը կլինի: Իսկ նշանակալի գեղարվեստական գիրք գրելու համար անհրաժեշտ մասնագիտական պատրաստվածությունը պետք է զուգադրվի բնատուր օժտվածությամբ: Գեղարվեստական տեքստը հաճախ անբացատրելի ստեղծագործական ակտի արդյունք է, որում զարմանալիորեն միաձուլված են դրսևորվում մարդու գիտակցությունը (միտքը) և ենթագիտակցությունը (զգացմունքը):

* * *

Գրքի ձեզ լավ հայտնի տեսակներից մեկն էլ հատկապես կրթության ոլորտում է գործածվում. դա *դասագիրքն է* (նաև ուսումնական ձեռնարկը, կրթական օժանդակ գրականությունը և

այլն): Ուսուցողական բովանդակությամբ գրքի այս տեսակը բազմաթիվ տարբերակներ ունի, նայած թե ում է նպատակաուղղված՝ տարրականից մինչև բարձրագույն կրթություն ստացողը: Դասագրքեր են ստեղծվել ու ստեղծվում մարդու գործունեության և իմացության բոլոր ոլորտների վերաբերյալ: Դրանք ընդգրկում են տվյալ բնագավառում անվիճարկելիորեն ընդունված ու ապացուցված տեսական և գործնական ճշմարտություններ: Դասագրքում ընդգրկված նյութի բազմակողմանիությունն ու բարդությունը պայմանավորված են նրանով, թե որ տարիքի, կրթական ինչ մակարդակի և հեռանկարի սովորողի համար է: Դասագրքերին բնորոշ են մատուցվող գիտելիքի շարունակականությունը, պարզից դեպի բարդը, ընդհանուր զարգացման մակարդակի համար անհրաժեշտ նվազագույնից մինչև մասնագիտական առանձնահատուկ գիտելիքի ապահովման նախապայմանը:

Դասագրքերը շարադրվում են հնարավորինս մատչելի (ցանկալի է նույնիսկ աշխույժ, հետաքրքրաշարժ) լեզվով՝ ըստ սովորողի տարիքային առանձնահատկությունների՝ մանկավարժական, ուսուցման որոշակի մեթոդներով, հնարներով և այլն: Սովորաբար ձախողվում են, չեն ընդունվում այն դասագրքերը, որոնք շարադրվում են ակադեմիական չոր ու ցամաք լեզվով և հաշվարկված են սովորողի կողմից միայն սերտելու, մեխանիկորեն անգիր հիշելու համար: Միով բանիվ, դասագրքի դեպքում գիտելիքի չափ պարտադիր է նաև այն ամենը, ինչը սովորողի համար աննկատորեն կապահովի նաև իմացության հաճույքը, մատչելիությունը (ըստ անհրաժեշտության՝ գունավոր ձևավորում, նկարներ, քարտեզներ և այլն): Յուրաքանչյուր դասագիրք նախապես ստեղծված և հաստատված համապատասխան կրթական ծրագրի բովանդակության շարադրանքն է: Այդ շարադրանքում նույնիսկ հանճարեղ գիտական բացահայտումները ներկայացվում են սովորողի կողմից յուրացվելու համար հնարավորինս պարզ ու մատչելի լեզվով:

Դասագրքերից անբաժան են դարձյալ կրթության գործին ծառայող գործնական առաջադրանքների, լրացուցիչ նյութերի ժողովածուները, քրեստոմատիաները և այլն:

* * *

Ըստ բովանդակության տարբերակվող գրքերից շատ տարածված ու հայտնի են նաև հանրագիտարանը, բառարանը, հանրամատչելի ու հետաքրքրաշարժ գրականությունը և այլն: Ի վերջո, անհնար է ընդգրկել գրքի բովանդակային ողջ բազմազանությունը:

* * *

Վերը թվարկված մոտեցումներից զատ՝ գրքերի տարբերակման համար կարելի է սկզբունք դարձնել նաև նրանց տեխնիկական ձևավորման, արտադրական գործընթացի առանձնահատկությունները: Այդ դեպքում կկարևորվեն գրքի չափն ու ձևը, գեղարվեստական ձևավորման առանձնահատկությունները, օգտագործված նյութերը, տպարանային արտադրության ձևերն ու եղանակները և այլն: Այստեղ ևս մարդկությունը հսկայական փորձ ու իմացություն է կուտակել, որին ցանկության դեպքում կարելի է ծանոթանալ (ինչպես որ արդեն ասել են) մի գիտակարգի օգնությամբ, որը հայտնի է իբրև գրքագիտություն:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

(Մշակութաբանական հիմնախնդիրներ քննարկելու համար)

Գլխավորն այն չէ, որ հնարավորին չափ շատ գիտելիք կուտակես, գլխավորն այն է, որ այդ գիտելիքը՝ շատ թե քիչ, պատկանի միայն քեզ, սնուցված լինի քո արյամբ, լինի քո սեփական ազատ ջանքերի պտուղը:

Ռոմեն Ռոլան

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ

Կենդանի արարածներին վերաբերող գրույցներում մարդը միշտ ներկայացվում է արտոնյալի կարգավիճակով: Հասկանալի է, որ դա մեր ինքնագնահատականն է, որը, եսակենտրոն լինելով հանդերձ, հիմքում անառարկելի մի ճշմարտություն ունի. մարդը բանական է կամ ամենաբանականն է բոլոր արարածներից: Դրանից էլ բխում են մեր մնացյալ ինքնագնահատականները. մարդն ամենազոր է, մարդն է բնության զարդը և նման այլ բնորոշումներ: Համապատասխան մասնագետներին թողնելով բանականության ֆեռմոնի կենսաբանական կամ ֆիզիոլոգիական էության վերաբերյալ խնդիրները՝ փորձենք հարցը քննել մշակութաբանական տեսանկյունով:

Նախ, պետք է նկատի ունենալ, որ չափազանց դժվար է որոշակի ասել, թե որտեղ է սկսվում բանականն անգամ մարդու պարագայում: Բազմաթիվ հոգեբանների մի շարք ուսումնասիրություններ անառարկելիորեն ցույց են տալիս, որ իր բանականությամբ մեծամտացած մարդը կենսագործունեության, ամենօրյա կեցության ժամանակի զգալի մասն անցկացնում է առանց գիտակցության օգնության³⁷:

Մյուս կողմից էլ, հնարավոր չէ անտեսել բազմաթիվ կենդանիների (նույնիսկ ոչ կաթնասուն) վարքագծում պարբերաբար նկատվող իրողություններ, որոնք վերկենսաբանական են, չեն կարող այլ սկիզբ ունենալ, քան բանականը: Խոսքն այստեղ մանավանդ խմբային կեցությամբ ապրող միջատների (օրինակ՝ մրջյունների, մեղուների) մասին չէ միայն, որոնց կենսագործունեության կազմակերպվածությունը, պարտականությունների բաշխվածությունը, համակեցության հիերարխիկ կառուցվածքը և այլն լավ մտածված սոցիալական կառույցի տպավորություն են թողնում: Խնդիրն ավելի հետաքրքիր է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում, որ բանականին նման վարքագիծ են դրսևորում նույնիսկ, ասենք, ագռավները, որոնք ծագումով շատ ավելի հին են, քան կաթնասունները:

Դա կարող է մի կարևոր բան նշանակել, որ, իմ կարծիքով, հետևյալն է: Բնության մեջ բանականության նախանշանները թերևս շատ ավելի վաղուց են եղել, մինչև կիսանեին մարդու տարբերակով դրսևորման ձևին ու մակարդակին:

Այս ամենը թողնենք համապատասխան մասնագետներին՝ իբրև նյութ՝ բանականության առումով մարդու եզակիության կասկածելի տեսակետը քննարկելու համար: *Սակայն իհարկե վիճարկելի չէ այն հանրահայտ իրողությունը, որ թե՛ հնուց անտի մեզ հայտնի, թե՛ ժամանակակից աշխարհում բանականությամբ ամենից շատ օժտվածը եղել և մնում է մարդը: Դրա շնորհիվ նա մշակութաստեղծ է: Ահա այստեղ է, որ մենք միակն ենք, ու հենց դրանով էլ ընդգծվում են այս երկրագնդում մեր դերը, կոչումը, գործունեության իմաստը և նշանակությունը հասկանալու հենց մեր պատասխանատվությունն ու պարտավորությունը:* Դրանից է, որ ես այստեղ խնդիրը ներկայացնում եմ իբրև մարդ և մնացյալ աշխարհի հարաբերության հարց, որը մեծապես կայանում է բանականության միջնորդությամբ՝ որպես մարդու մշակութաստեղծ գործունեություն: Այդ գործունեությունն իրագործվում է միայն ու միայն բնության հաշվին՝ առկա աշխարհը վերափոխելով, ոչնչացնելով, որից պաշտպանված չէ նաև ինքը՝ մարդը: Հարցի նման դրվածքն է հաճախ առիթ դարձել մարդու մարդկային կամ գազանային նկարագրի շուրջ ծավալվող բանավեճերի: Փորձենք ինքներս էլ ինչ-որ չափով կողմնորոշվել հարցի նման դրվածքում:

Այստեղ առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ, որ հիմնախնդրի նման դրվածքը (մարդը գա՞յլ է, թե՞ գառ³⁸) թերևս նույնքան հին է, որքան ինքը՝ մարդը: Երևի սխալված չենք լինի, եթե մտածենք, որ այդպիսի քննարկումները սկզբնավորվել են մարդու ինքնաճանաչման, ինքնագիտակցման հետ: Բայց մի էական գործոն նույնպես չպետք է անտեսել:

Մարդ և շրջապատող աշխարհի փոխհարաբերությունը երկու կարևոր շրջափուլ է անցել: Նախնական ժամանակաշրջանը նշանավորվել է բնության բաղադրիչը լինելու, նրանով իր կեցու-

թյան պայմանավորվածության գիտակցմամբ: Այսպիսի կենսակերպը և աշխարհըմբռնումը թերևս չէր կարող առաջադրել մարդու նկարագրի երկակիության (մարդը գա՞յլ է, թե՞ գառ) վերաբերյալ անլուծելի հարցը: Այն երևի ձևավորվել է մարդու նշակութաստեղծ գործունեության այն շրջանում, երբ բնությունն աստիճանաբար ներառվել է նրա ակտիվ ներգործության ոլորտ, որի արդյունքում ի սկզբանե տրված շրջակա աշխարհը նկատելիորեն վերափոխվել է: Այդպես որոշակիացել է մարդու երկակի էության կամ նախասկիզբների գիտակցումը. մարդը կենդանի է՝ տեսակին բնորոշ նկարագրի ու կենսակերպի բոլոր իրողություններով, բայց և էականորեն տարբեր է մյուս բոլոր տեսակներից իր բանականության և դրա գործիքը հանդիսացող մարմնի կարողություններով:

Սրանից հետո ամենից հեշտն ու հանրորեն մատչելի խնդիրն ամենօրյա խոսք ու զրույցի մակարդակից մինչ բարոյագիտական, կրոնական-խրատական մակարդակներում քննարկման հարց դարձնելն էր: *Նման քննարկումներն ավելի հաճախ եղել են մարդու մեջ գազանին (չարը) զսպելու, մարդու մեջ մարդկայինի (բարին) հաղթանակին հասնելու նպատակն ու ձգտումը: Բայց հազարամյակների ճիգ ու ջանքին հակառակ՝ դա արդյունք չի տվել: Չէր էլ կարող տալ, որովհետև բարոյաբանական հարցադրումներն ու քննարկումները սովորաբար աչքի են ընկնում իրենց վերացականությամբ: Դրա պատճառով էլ բարոյական ճշմարտությունները, եթե անգամ ընդունելի ու հանրորեն շատ ցանկալի են, միևնույնն է, զուրկ են վճռորոշ արդյունավետությունից, ներգործության կարողությունից, առավել ևս՝ կյանքը, մարդու ամենօրյա ակտիվ կենսագործունեության սկզբունքները, ձևերը փոխելու կարողությունից: Այլապես կարելի է մտածել, թե բարոյական քարոզներով կարելի է հասնել մարդու բնականորեն նախասահմանված, ժրագրված նկարագրի ու կենսածնի փոփոխությանը: Դա հնարավոր կլիներ միայն մի դեպքում. եթե ստացվեր տեսակի այդ ժրագրվածությունից դուրս, ըստ մեր ուտոպիաների կազմավորված մշակութաստեղծ նոր էակ:*

Մյուս կողմից էլ, բարոյական ճշմարտությունները միշտ էլ աչքի են ընկել իրենց հարաբերականությամբ, որի պատճառով էլ գրեթե երբեք հնարավոր չի եղել և այժմ էլ հնարավոր չէ դրանք կենսական իրադրությունների նկատմամբ գործադրելով՝ միանշանակ ճշտել, թե որն է չարը կամ բարին (գայլը կամ գառը): Պատահական չէ, որ դարերի փորձով ժողովրդի ձևակերպած ճշմարտությունը (չկա չարիք առանց բարիքի և հակառակը) կենսականորեն ավելի համոզիչ է, մարդու երկրային առաքելությանն ավելի հարմար եկող: Արդեն քանի հազար տարի մարդկությանը բարու, գեղեցիկի, վեհի, ազնիվի (թվարկումը կարելի է շարունակել) դասեր տվող, դրանց օգտակարությունն ու նպատակահարմարությունը պնդող, բացատրող ու ցույց տվող արվեստը, ցավոք սրտի, մազաչափ անգամ չի կարողացել փոխել մարդու նկարագրի մեջ գայլայինը:

Խնդրի զուտ բարոյական իմաստավորմամբ քննարկումները և դրանցից օգուտի ակնկալիքներն անհեթեթ լավատեսության, հույսի, ինքնախաբեության երանգ ունեն: Դրա համար էլ ցավալիորեն անհամոզիչ են Մ. Գորկու ստեղծագործության («Յատակում») հերոսի պաթետիկ հիացումն ու համոզումնքը. „Человек! Это великолепно! Это звучит... гордо!“, («Մարդ: Դա հրաշալի է: Դա հնչում է ... հպարտ»):

Չարցի բարոյաբանական դրվածքի պայմանականությունն ակնհայտ է նաև հետևյալ առումով: Չարի և բարու, գազանայինի և ոչ գազանայինի բնութագրման համար գտնված խորհրդանիշերը շատ պայմանական են ու վիճարկելի: Նախ, գայլի ու գառան հակադրությունը կեղծ է այն պարզ պատճառով, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իր տեսակի պահպանման բնական կանխորոշվածություն-կենսակերպն է իրականացնում, որի մեջ եթե գառը նախատեսված է որպես սնունդ գայլի համար, ապա դրանում վերջինս դեր և մեղք չունի բոլորովին: Միակ բանը, որ այդ իրադրությունը փոխելու համար կարող է գայլն անել, սնվելուց «գիտակցաբար» հրաժարվելը կլինի, այսինքն՝ ինքնասպանությունը, որը նույնն է, թե ժխտի բնությունից իր համար կանխորոշված դերն ու նկարագիրը: Այ դա արդեն ավելի անհասկանալի,

անբացատրելի, առավել ևս անիմաստ կլինի, քան իր գիշատ-
չային նշանակման մեջ հետևողական վարքագիծը:

Մյուս կողմից էլ, ի՞նչ հիմք կա անտեսելու, որ իր տեսակի
պահպանման համար բնության նախատեսած սննդի նկատմամբ
գառը նույնքան ճարակող, անխնա է, որքան գայլը: Գառն էլ իր
տեղում է նույնքան գազան, սպառող, անխնա, որքան գայլը: Իսկ
գայլն էլ մի այլ տեղ է զոհ ու անպաշտպան, որքան գառն իր դի-
մաց: *Եվ այսպես շարունակ՝ բնական շրջապտույտի, տե-
սակների բազմազանության, փոխպայմանավորվածության այն
անընդգրկելի աշխարհում, որի կեցության ու կենսագործու-
նեության տրամաբանությունը, օբյեկտիվ բովանդակությունը
տանուլ են տրվում բոլոր այն դեպքերում, երբ տեղափոխվում են
բարոյական հարցադրումների, իմաստավորումների ու գնա-
հատականների ոլորտը: Նույն այդ աշխարհի մասնիկն է նաև
մարդը, որի նկարագրի վերաբերյալ չպետք է ունենալ ռոմանտիկ
պատրանքներ, ըստ որոնց՝ մարդու մեջ գազանային նկարագիրն
իբր անհամոզիչ է կամ զարմանալի:*

* * *

Վստահ եմ, որ խնդիրը պետք է քննել շատ ավելի իրատե-
սական, որոշակի և իմանալի հարցադրումների, իրողությունների
շրջանակում: Իսկ դա միակն է. *մարդը երկրային է նույնքան,
որքան բնության ցանկացած շնչավոր ու անշունչ, իսկ նրա
նկարագիրն ունի զուտ երկրային փոխպայմանավորվածու-
թյուններ: Այդ նկարագրի նույնիսկ ամենաանցանկալի ճշմար-
տություններից չպետք է խուսափել պատրանքներով, ինքնա-
խաբեությամբ, սին ակնկալիքներով: Նույն այդ մարդու համար
շատ ավելի օգտակար կարող է լինել ճշմարտությունն իրական
գույներով:* Այդպիսի մոտեցմամբ, կարծում եմ, կունենանք իրո-
ղության հետևյալ պատկերը: Մարդն ինքնաբավ բնության բա-
ղադրիչ արարածներից մեկն է՝ կեցության, տեսակի պահպան-
ման նույն սկզբունքներով: Դա պարտադիր պայման է տեսակնե-
րի գոյության փոխպայմանավորվածությամբ պահպանվող նա-
խասահմանված համակեցության համար: Ակնհայտից էլ ակն-

հայտ է, որ ներդաշնակ համակեցությունը բնության բոլոր բաղադրիչների մեջ ամրակայել է տեսակի պահպանման ու շարունակման պահանջումը: Յուրաքանչյուր տեսակ իր այդ գերխնդիրն իրագործում է ինքնամոռացման աստիճանի նվիրումով, հազար ու մի աներևակայելի ձևերով: Սակայն ոչ մի կենդանու կիրքը, հնարավորությունները չեն գերազանցում նախորոշված թույլատրելի սահմանը, որը կարող է վտանգել համակեցությունը: Դրա շնորհիվ երաշխավորված են բոլոր տեսակների գոյությունն ու շարունակականությունը:

Այդպես չէ մարդու պարագայում: Կույր թվացող, բայց ամեն ինչ հրաշալիորեն ներդաշնակի սահմաններում պահպանող բնագոյներին հավելվում է գիտակցություն-բանականությունը, և խախտվում է այդ ներդաշնակությունը: Մինչդեռ, ըստ բանականության վերաբերյալ մեր ինքնամեծար կարծիքի, թվում է, թե հակառակ արդյունքը պիտի ունենայինք: *Ուրեմն ի՞նչ, բանականությունն աշխարհի ներդաշնակությանն սպառնացող մարդ տեսակի էգոիզմի կրողն ու իրականացնողն է, այն անհամադրելի՞ է համերկրային համակեցությանը: Միգուցե համատիեզերական ստեղծարար ուժի վրիպումն է դա, տալու մեջ անթույլատրելիորեն շռայլ լինելու ողբերգական սխալը:* Բոլոր այս հարցերը պաթետիկ են, զգացմունքային և մարդու բուն էությունը ճանաչելուց շեղող:

Ըստ էության, մարդը նույնպես տևական բնական էվոլյուցիայի արդյունք է, և նրա էությունը հենց այն է, ինչ միայն կարող էր լինել: Հետևաբար կարող է միայն մի հարց լինել. ո՞րն է բանականության ամենաշատ չափաբաժինն ստացած մարդու դերը (կողավորվածությունը, ծրագրավորվածությունը) այս աշխարհում: Հարցն առավել ևս կարևորվում է հետևյալ ոչ բարդ ճշմարտության գիտակցումից. մարդու մեջ ակնհայտ է անհաղթահարելի մի երկվություն: Դա, կարծում են, պայմանավորված է նրանում առկա բանականի և ոչ բանականի չափաբաժիններով: *Մարդու մեջ դրանցից մեկը, թերևս, կանձ ավել է, կանձ պակաս: Մարդու վերաբերյալ մեր դրական պատկերացումներին մարդու համապատասխանության համար նրա մեջ ավել է, ամուր է*

նստած կենդանականը, և պակաս է բանականը: Պակասը փչացնում է մարդու մեջ և՛ մարդկայինը, և՛ կենդանականը: Արդյունքում ստացվել է անլիարժեք արարած, որը բանականությամբ զորացած, անզուսպ, պահանջմունքների անսահմանափակությունից տառապող կենդանի է:

Բնության մեջ ոչ մի տեսակ ինքն իրեն և շրջապատի մյուս տեսակներին չի կարող բացասել. գայլերը չեն կարող ոչնչացնել եղջերուներին, իսկ եղջերուները, որքան էլ կենսունակ ու արագավազ, չեն կարող գայլերին սովի մատնել, և այսպես շարունակ: Բնության այս մասով ամեն ինչ հրաշալիորեն ծրագրված է ու կողավորված, փոխապայմանավորված ու ներդաշնակ: Մարդու դեպքում, ցավոք, այդպես չէ: *Մյուս կենդանիների համեմատ՝ ավելը (բանականությունը) այնքան չէ, որ նրան գիտակցորեն պահի բնական ներդաշնակ համակեցության մեջ: Մյուս կողմից էլ այդ ավելն այնքան քիչ չէ (ինչը բնորոշ է մի շարք կենդանիների), որ մարդը մեծագույն ցանկության դեպքում անգամ չկարողանա խախտել նախասահմանված համակեցությունը: Կարելի է մտածել, որ իր անկատարության պատճառով մարդը կործանման է տանում բնությունը, ուրեմն՝ նաև իրեն:*

Խնդրի բովանդակությունը շատ ավելի տեսանելի կլինի, եթե դիտարկենք երկու հակադիր մշակութային միջավայրեր:

Ընդունված է ժամանակակից մարդու ինքնամեծար վերևներից ներողամիտ ժպիտով նայել ու ներկայացնել Աֆրիկայի, Ավստրալիայի, Հարավային Ամերիկայի բնիկներին, նրանց համարյա նախնադարյան կենսակերպը: Բայց նրանց կեցության մեջ կա հետաքրքիր մի ֆենոմեն. նրանք ասես թե զուրկ են մարդու երկվության վերը նշված բնութագրից: Հավաքչության, որսորդության և քոչվոր անասնապահության մակարդակում մնացած այս ցեղերի կենսակերպը ներդաշնակ է իրենց կենսոլորտին: Նրանք կուշտ են, պաշտպանված նույնքան, որքան որ իրենց շրջապատի յուրաքանչյուր բույս կամ կենդանի: Նրանց տեսակի գոյությունը բնության կողմից երաշխավորված կամ վտանգված է նույնքան, որքան մնացած տեսակներինը: Եզրակացությունը միանշանակ է. ըստ էության՝ չառաջադիմող նրանց

կենսակերպը բարիք է ողջ բնության համար, մյուս տեսակների գոյության երաշխիքը:

Մյուս կողմում էլ արդի քաղաքակրթությունը մոլուցքով առաջ մղողն ակտիվ մշակութաստեղծ մարդն է, սպառնալի իրադրության հետ լրջորեն հաշվի չնստող մարդը: Հաճախ է մատնանշվում արևմտյան կենսակերպը, որում կարծես թե ի վերջո ձևավորվել է մարդու մի նկարագիր, որն ընդօրինակելի է իր բարձր կենսամակարդակով, մարդասիրությամբ և բնապահպանական մտահոգություններով: Բայց դժվար չէ այդ ամենի հիմքում ընկած կեղծիքը տեսնելը: Արևմուտքի քաղաքացին բարեկեցիկ է շնորհիվ նաև այն բանի, որ դարեր շարունակ թալանել և անխնա ունեզրկել է մնացյալ աշխարհը և անպաշտպան ժողովուրդներին:

Այժմ էլ նույն գործընթացներն են շարունակվում ավելի վայրենի ձևերով, քանի որ օրավուր ակնհայտ են դառնում աշխարհի գերբնակեցվածության սպառնալիքը և դրան համարժեք կենսամիջոցների սղության անլուծելի գերխնդիրը: Երբեք չպիտի մոռանալ, որ երկրագնդի վրա ծավալված ամենադաժան ավերածությունների, կոտորածների նախածեռնողն ու իրականացնողը եղել են Արևմուտքի «քաղաքակիրթ, մարդասիրական մշակույթ» ստեղծած ժողովուրդները և նրանց իշխանությունները: *Ինչպիսին մարդն է, այնպիսին էլ միջմարդկային, միջպետական, միջազգային հարաբերություններն են: Այստեղ պատրանքը հերթական հիասթափության ցավալի առիթ կարող է լինել միայն. մարդու բարեփոխվելու, քաղաքակրթվելու, սպառողական մոլուցքից ազատվելու ակնկալիքները սին պատրանք են: Ցավոք սրտի, դա հնարավոր է գիտակից անհատների և ոչ թե ազգերի, առավել ևս՝ մարդկության մակարդակով:* Հետաքրքիր է, որ մարդկության ստեղծած մշակույթն այս առումով մի առեղծվածային իրողություն է արձանագրել բոլոր ազգերի կենսափորձում: Դա այն է, որ ամեն ինչը ոչինչ է, իսկ ոչինչը՝ ամեն ինչ: Այսինքն՝ և՛ ամեն ինչ ունենալը, և՛ ոչինչ չունենալը կյանքը, գոյությունը զրկում են իմաստից: Բայց առ այսօր աշխարհում չի եղել մի ազգ, պետություն, որն իր բարեկեցության մեջ հայտնա-

բերած լինի ավելին ունենալ-կուտակելու (հատկապես ուրիշների հաշվին) անիմաստությունը և իր կենսական էներգիան, նյութական հնարավորություններն ուղղորդի դեպի մարդու ոգեղեն եության անդառնալի բարելավումը:

Այս ամենը կարող է երկու բացատրություն ունենալ. կամ մարդու տեսակը բնության արարչության վրիպումն է, շեղումն օրինաչափությունից, կամ էլ ամեն ինչ այնպես է, ինչպես պետք է լինի:

Առաջինը քիչ է հավանական: Բնության մեջ, տիեզերքում ամեն ինչ այնքան ճշգրիտ է հաշվարկված, այնքան ամուր եմ փոխապայմանավորող կապերը, յուրաքանչյուր տեսակի ներքին ու արտաքին ներդաշնակությունն իր կենսատարածքի, ընդհանուր կենսոլորտի հետ, որ հազիվ թե բնությունը տասնյակ հազարավոր տարիներ հանդուրժեր ողջ համակարգին սպառնացող որևէ շեղում կամ պատահականություն (այս դեպքում՝ մարդուն): Թերևս նաև այս խնդրի լուծման փնտրտուքի արդյունքն է մարդու այլնուլորակային ծագման կամ նրա՝ այլնուլորակային միջամտության արդյունք լինելու վերաբերյալ չհապացուցված վարկածը: Դրա բացառումը հենց ինքը՝ մարդն է՝ իր քիմիական բաղադրությունից սկսած և ֆիզիկական կառուցվածքի արդյունք նկարագրով, հոգեկերտվածքով, կենսակերպով:

Իսկ եթե ամեն ինչ հենց այնպես պիտի լինի, ինչպես որ է (երկրորդ տարբերակը) ... Այդ դեպքում ամեն ինչ շատ ավելի իրական նկարագիր է ձեռք բերում և միանգամից ազատվում մեր զգացմունքային ընկալումներից ու գնահատականներից: *Ուզենք թե ոչ, պետք է մտածենք, որ երկրագնդի վրա եղած (թե՞ ստեղծված), ոչնչացած (թե՞ ոչնչացված), առաջացած (թե՞ վերստեղծված) բազմաթիվ կենսահամակարգերից մեկն էլ սա է, որի բաղկացուցիչն է մարդը՝ այն սպառելով ոչնչացնելու առաքելությամբ:* Եվ իսկապես, քաղաքակրթական ձեռքբերումները, որոնցով մենք ավելի հաճախ հպարտանում ենք, քան դիտարկում բոլոր երեսների համադրությամբ, հանգիստ կարելի է ներկայացնել նաև ստվերոտ կողմերի շեշտադրմամբ: Դրա համար պետք կլինի ընդամենն ազատվել տեսակի էզոիզմից, ամեն

ինչին մայել կողքից, ամեն ինչ իմաստավորել բնության այն բաղադրիչների տեսանկյունից, որոնց հաշվին կայացել է այդ քաղաքակրթություն կոչվածը: Ահա այդ դեպքում այն մեզ կներկայանա որպես բնության մեջ եղածի հերթական ոչնչացման, սպառման դրսևորում, աղետ, որն սպառնում է մահ մեզ: *Եթե բույսերը, անկենդան և կենդանի մատերիան մեզ հասկանալի լեզու ունենային, ապա տիեզերքով մեկ կաղաղակեին, որ բոլորի մեջ մարդն իսկապես միակ ամենան է, բայց որպես չլսված–չտեսնված գազան:*

Մարդու մշակութաստեղծ լինելու կարողությունը կարելի է ընկալել մահ որպես արարչությանը մասնակից լինելու բնության թույլտվություն: Այս դեպքում ակամա մտածում ես, որ առկա բնական համակեցության համար մարդու տեսակի նպատակահարմարությունն է փորձարկվում, նրա գոյության հնարավոր իմաստը: Չէ՞ որ եղել են նախորդող կենսահամակարգեր, որոնք մշակութաստեղծ էակներ չեն ունեցել:

Ուրեմն ի՞նչ է լինելու:

Չույս ու ակնկալիք ունենալ, որ մարդն աշխարհի բոլոր ծագերում մի օր ինչ–որ ցանկալի հրաշքով կվերափոխվի այն–քան, որ հաշիվ կտա իրեն իր գործունեությանը աշխարհում ստեղծված վիճակի վերաբերյալ ու համապատասխան վարքագիծ կդրսևորի թե՛ քանակական աճի, թե՛ տնտեսավարման ձևերի, թե՛ միջմարդկային ու միջազգային հարաբերությունների առումով, քիչ է հավանական: Թերևս կարելի է ակնկալել անցանկալին. ուժեղներն ավելի անզիջում, ավելի անխնա կդառնան մնացյալի նկատմամբ: Ցավոք սրտի, համաշխարհային փորձն է ստիպում այդպես մտածել: Ցանկացած ազգ, պետություն, երբ կուտակել է ներքին որոշակի կարողություն, որով հնարավոր է թվացել մյուսներին ճնշելն ու ունեզրկելը, եռացել, դուրս է թափվել իր կաթսայից, չարիք դարձել մոտ կամ հեռու հարևանների համար³⁹: Կամա–ակամա գալիս ես այն եզրակացության, որ միջազգային, միջպետական հարաբերություններում պատերազմներն անխուսափելի են որոշ խումբ հարցերի լուծման ժամանակ: Հետևաբար լրջորեն կասկածելի են այն մարդ–

կանց անկեղծությունն ու մարդասիրությունը, ուլքեր տեղից, ժամանակներից ու հանգամանքներից դուրս, վերացական պացիֆիզմ են քարոզում: Ճիշտ նույնքան էլ համոզիչ չէ մարդուն նաև անվերապահորեն մեծարողների լավատեսությունը:

* * *

Գիտեմ, որ այս և հարակից հարցերը կարելի է քննարկել անվերջ: Ինչ այստեղ շարադրեցի, ընդամենը չնչին մասն է ենթադրվող ընդգրկման: Բայց այդքանն էլ արեցի ոչ թե վերջին աստիճանի ճշմարտություններ ասողի միամիտ համոզվածությամբ, այլ, ինչպես զգացիք, քննարկման համար վաղուց հասունացած հարցեր, խնդիրներ առաջադրելու անհրաժեշտության գիտակցմամբ: Մի բան ևս. չէի ցանկանա, որ մարդու վերաբերյալ այս էջերում առկա անցանկալի ճշմարտություններն առիթ դառնային հիասթափության կամ հոռետեսության: Ուղղակի պիտի նկատի ունենալ, որ շատ ավելի հեշտ է դառնում ապրելը, երբ ինքնախաբերությամբ չես օրորում ինքդ քեզ, երբ ճիշտ ես ճանաչում բնության արարածի էությունը: Իսկ նա արարվել է անիմանալի այն նախանյութից, ինչ որ տիեզերքն իր ամեն ինչով: Եվ որքան իմ կենսափորձն է ինձ թույլ տվել ճանաչել մարդուն, ապա նրա նկարագիրը համարժեք է տիեզերքին: Նրա հոգուն և մտքի մեջ լույս ու խավարի հարաբերակցությունը նույնն է, ինչ որ տիեզերքում: Երկուսում էլ, ցավոք սրտի, գերիշխում են ցուրտն ու խավարը:

Բայց դրա գիտակցումից չպետք է արժեզրկվի միայն մեկ անգամ տրված կյանքը լավատեսորեն ապրելու անհրաժեշտությունը: Բոլոր ժամանակներում էլ մարդը եղել է և մնալու է ընդամենն իր էության կատարածուն: Ուղղակի պետք է գիտակցել, որ մեր կենսահամակարգին լրջորեն սպառնացող գործոններից մեկն էլ հենց մարդու գործունեությունն է: Ողջախոհության կոչող, ինքնասիրահարվածությունից մարդուն սթափեցնելու ահազանգերը վաղուց են հնչում, սակայն կարծես թե առանց լուրջ հետևանքների:

Որպես օրինակ՝ բերեն հայտնի աստղագետ-ֆիզիկոս Ս. Չոքինգի դատողություններից մի խումբ, որը քաղել են էլեկտրոնային աղբյուրներից:

- Վտանգն այն է, որ իրար և շրջապատող միջավայրն ավերելու և ոչնչացնելու մեր կարողությունը հասունանում է ավելի արագ, քան այդ կարողությունն օգտագործելու իմաստնությունը:

- Մենք հակված ենք բանականությունը համարել էվոլյուցիայի անխուսափելի հետևանք: Սակայն բոլորովին էլ ակնհայտ չէ, որ գոյատևման առումով բանականությունը նշանակալի արժեք է: Մանրէները գերազանց ապրում են առանց նրա և կվերապրեն մեզ էլ, եթե, այսպես ասած, բանականությունը հասցնի միջուկային պատերազմում ինքնառչնչացման:

- Որոշ մարդիկ միջուկային զենքի համար մեղադրում են էյնշտեյնին, քանի որ նա բացահայտեց մասսայի և էներգիայի հարաբերակցությունը: Բայց ինքնաթիռների կործանման համար նույնպիսի հաջողությամբ կարելի է մեղադրել նաև Նյուտոնին, որովհետև նա է հայտնաբերել ձգողականության ֆենոմենը:

- Մարդկային ռասայի հաշվեկշռում այնքան էլ շատ չեն բանական մեծագործությունները:

- Կասկածից դուրս է, որ այն, ինչ մենք անվանում ենք ինտելեկտ և գիտական մտածողություն, անցյալում առավելություն է տվել գոյության համար պայքարում: Սակայն այնքան էլ պարզ չէ, թե դրանք արդյոք տալի՞ս են նման առավելություն նաև այսօր:

- Դժվար է կանխատեսել, թե ազատ կամքն ինչպես կարող է գործել, եթե մեր վարքագիծը որոշվում է ֆիզիկայի օրենքներով: Այնպես որ մենք հավանաբար ոչ այլ ինչ ենք, քան կենսաբանական մեքենաներ, իսկ կամքի ազատությունն ընդամենը պատրանք է:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ

Երկրագնդի բնակեցումը հնարավոր դարձավ առաջին մարդկանց ընտանիքների ու տոհմերի տեղաշարժերի շնորհիվ: Այս գործընթացը դժվար է արտագաղթ անվանել: Դա լրացուցիչ կենսամիջոցներ հայթայթելու, արդեն բնակեցված տարածքները բեռնաթափելու, անբնակ վայրերը յուրացնելու և այլ նպատակներ էր հետապնդում: Մեր այսօրվա ըմբռնմամբ արտագաղթի մասին կարելի է խոսել միայն այն պահից, երբ բնիկ ժողովուրդը լքում է դարերով իրենը դարձած կենսատարածքը՝ հայրենիքը: Հայրենիքից այդպիսի հեռացումը երբեք չի լինում կամովին: Այսինքն՝ չի կարող լինել այնպես, որ առանց որևէ լուրջ պատճառի մարդկանց շատ թե քիչ նկատելի ինչ-որ քանակ լքի հայրենի բնակավայրը: Դրա համար էլ թվում է, թե միանգամայն ավելորդ է բռնագաղթ հասկացությունը: Արտագաղթը միշտ էլ հետևանք է որևէ բռնության (ներագգային կամ միջագգային), որը, սակայն, ըստ այդ բռնության տեսակի և իրականացման ձևերի, կարող է շատ ակնհայտ կամ համեմատաբար աննկատ լինել: Ակնհայտ է ազգային, քաղաքական, պատերազմական (շրջադարձային իրադարձություններ) հանգամանքներում ծավալվող արտագաղթը, իսկ հասարակության կառավարման, սոցիալական, տնտեսական և նման այլ հանգամանքների պատճառով ծավալվող արտագաղթը սովորաբար ավելի տևական է ու դանդաղ, իր մասշտաբներով համեմատաբար ուշնկատելի: Մարդկության պատմությունը լի է ժողովուրդների արտագաղթի բազմաթիվ դրսևորումներով:

Մեր պատմությունն այդ առումով ցավալիորեն տարբերվում է շատ ու շատ ժողովուրդների պատմությունից. այն մեզ համար սովորական է դարձրել արտագաղթ, գաղթօջախ, գաղթական և նման բառերով անվանվող ցավալի իրողությունները: Դարավոր ու անընդմեջ այդ գործընթացների արդյունքում ձևավորվել է համարյա ողջ աշխարհն ընդգրկող մեր Սփյուռքը: Ես չգիտեմ՝ աշխարհի քանի ժողովուրդ ունի սփյուռքի հանրագիտարան: Մենք ունենք, և այն ներկայացնում է յոթանասուն երկրներում եղած հայկական գաղթօջախների պատմությունը: Նպա-

տակս հայության պարբերաբար կրկնված արտագաղթերի մասին խոսք ու զրույց սկսելը չէ: Բացեք «Յայ սփյուռք. հանրագիտարան» ցավալիորեն ծավալուն գիրքը և շատ բան կիմանաք դրա վերաբերյալ: Մասնավորաբար այն, որ դարավոր փորձից ելնելով՝ կարելի է հայրենիքից ժողովուրդների արտագաղթի երեք հիմնական պատճառ մատնանշել՝ տնտեսական, կրոնական և քաղաքական:

Սակայն ես ուզում եմ, որ մեր դեպքում արտագաղթի իրողությունը փորձենք հասկանալ արդեն սովորական դարձած մեկնաբանություններից տարբեր մոտեցմամբ: Այսինքն՝ փորձենք հասկանալ, թե դարեր շարունակ մեր պատմությունից արդեն անբաժան արտագաղթի կործանարար իրողությունը մեզ համար արդյոք չի՞ դարձել ազգային օրինաչափ կենսակերպ, ազգային նկարագրից և հոգեկերտվածքից բխող վարքագիծ: Թվում է, թե նաև սա է մեզ շատ ու շատ այլ ժողովուրդներից զանազանող կարևոր իրողություններից մեկը: Մենք աշխարհին կարծես թե արդեն սովորեցրել ենք մեզ նայել ներողամիտ ժպիտով, մեզ ճանաչել ու գնահատել որպես հալածյալ, որպես իր պատմության ցավալի ու ողբերգական հանգամանքներին դիմակայել չկարողացած ժողովրդի: Մեզ էլ, կարծես, լրջորեն դուր է գալիս ցավակցողի նրանց վերաբերմունքը, որովհետև դա հույս է ներշնչում, որ ի վերջո կգտնվի մի հովանավոր երկիր, որը մեր փոխարեն իր շալակը կառնի մեր չլուծած խնդիրների բեռը:

Իսկապես, բոլոր ժողովուրդների կյանքում էլ եղել են քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն իրավիճակներ, որոնք սկզբնավորել են արտագաղթեր: Բայց սա մի բան է, և միանգամայն այլ բան, երբ արտագաղթը դառնում է յուրաքանչյուր նման դեպքում իրավիճակից ելքի նախընտրված վարքագիծ: Սա կենսական հանգամանքներին թույլ դիմադրության, ավելի ճիշտ՝ ընդհանրապես չդիմադրելու վարքագիծ է: Չէ՞ որ բարեկեցիկ, ուժեղ պետություն և պաշտպանված հայրենիք ունեցող ոչ մի ժողովուրդ չի գնացել այդ ճանապարհով:

Ահա այս նկատառումներից ելնելով է, որ ցանկանում եմ ձեր քննարկման համար առաջադրել հիմնախնդիրին վերաբերող

հարցերի մի փոքր խումբ: Ուզում եմ հավատալ, որ դրանց քննարկումն առիթ կդառնա նորովի գնահատելու և՛ արտագաղթ կոչված կործանարար իրողությունը, և՛ մեր էթնիկ նկարագիրն ու պատմական ճակատագիրը:

• Ինչո՞ւ է հայն այդքան հեշտությամբ իր ներսը դատարկում իր հայրենիքից, խորթանում իր ճակատագրին, խուսափում իր երկրում իր բարեկեցիկ կյանքը, ուժեղ պետականությունը ստեղծելու անհրաժեշտությունից, որն առաջնահերթություն է գոյատևել ցանկացող յուրաքանչյուր ժողովրդի համար: Ասեն, որ դրա անհրաժեշտությունը հասկացել ու դրա իրականացման համար պայքարում են նույնիսկ ... քրդերը:

• Ի՞նչ կարող է լինել, եթե մեր կենսակերպից դժգոհ արտագաղթողների այդ քանակը մնա երկրում, ապահովություն չփնտրի այլ երկրներում:

• Աշխարհում երբևէ եղե՞լ է հայկական որևէ գաղթօջախ, որտեղ հայի կյանքը, կայքը, բարեկեցությունը չեն վտանգվել կամ էլ չեն վտանգվելու ապագայում:

• Գաղթօջախի հայր կարո՞ղ է ապրել տվյալ երկրի բնիկ ազգաբնակչության նման, հասարակության լիարժեք քաղաքացու կենսակերպով, քանի դեռ մնում է հայկական մշակույթի և կենսական արժեքների կրող:

• Աշխարհում երբևէ եղե՞լ է երկիր, որը, իր ցավալիորեն սակավ ազգաբնակչությունից արտագաղթողների այդքան կործանարար քանակ ունենալով, հաջողել է ոչ միայն շեն ու զարգացող լինել, նաև դիմակայել իր վերջնական բնաջնջմանը ձգտող թշնամի հարևաններին:

Այստեղ ավելորդ չի լինի նկատի ունենալ նաև կենսաբանական հետևյալ անշրջելի օրինաչափությունը: Տեսակների մահը պրոցես է, որը բացառիկ դեպքերում է միանգամից լինում: Սովորաբար գալիս է մի պահ, երբ պոպուլյացիայի քանակը քչության առումով անցնում է այն սահմանային գիծը, որից հետո գենը կորցնում է կենսունակությունը, գոյատևման համար անհրաժեշտ բազմազանություն /տվյալ տեսակի սահմաններում/ պահպանելու կարողությունը:

Մնացյալ հնարավոր հարցերը հավանաբար դուք ինքներդ կառաջադրեք ձեր քննարկման ժամանակ՝ ըստ ձեր կենսափորձի և կենսական անհրաժեշտությունների: *Միայն, որպես վերջին և կարևորագույն հարցադրում, ցանկանում եմ, որ լրջորեն մտածեք հետևյալի մասին: Մենք այս երկրից հեռանում ենք փախչել-ազատվելու պես: Բայց դա իրականում փախուստ է մեր կենսակերպի՞ց, թե՞ ինքներս մեզնից, մեր մասին մեր երևակայական կարծիքի և իրական նկարագրի անհամապատասխանությունից: Մի՞թե ամեն ինչ չի սկսվում ինքներս մեզ սխալ ճանաչելուց, մեզնից անհույս հիասթափությունից և իրականությունը փոխելու պատրաստակամության պակասից:*

Մենք ոչ մի կերպ չենք ուզում հասկանալ, որ աշխարհում չի եղել ու չի էլ լինելու ոչ մի տեղ, որտեղ եթե չկա ամենօրյա նվիրյալ աշխատանք և ներքին ու արտաքին պայքար, ավելիին հասնելու անկասելի մղում, չի լինելու բարեկեցություն: Աշխարհի ոչ մի ժողովուրդ չի բարգավաճել առանց պայքարի, աշխարհում չկա մի տարածք, որտեղ ժողովուրդները գոյակցում են խաղաղ՝ միայն ստեղծելով ու վայելելով: Ինքն իրեն, իր կենսակերպին, երկրին, առկա սոցիալական ու քաղաքական հանգամանքներին խորթանալու, փախուստի ու մեկուսացման մարդկային վարքագիծը նորագույն ժամանակների եվրոպական փիլիսոփայության և մշակութաբանության հիմնախնդիրներից է: Այդ ամենին և արդի հայկական իրականության մեջ դրանց դրսևորումների գիտական վերլուծությանը կարելի է ծանոթանալ Մ. Հարությունյանի «Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը» մենագրությունից, գրականության ցանկում ներկայացված համապատասխան այլ աշխատություններից:

Բոլոր դեպքերում հարկ է իմանալ շատ կարևոր մի բան: Ոչ մի ժողովուրդ ու պետություն ապահովագրված չէ իր գոյությանը և առաջընթացին սպառնացող վտանգներից: Բայց միշտ շահում են նրանք, ովքեր ժամանակին գիտակցում են հասունացող անհրաժեշտություններն ու լրջորեն զբաղվում իրենց համար կենսական կարևորության հիմնախնդիրներով:

**ԵՂԵՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ**⁴⁰

Մարդկության մշակութաստեղծ գործունեության ողջ ընթացքի մեծագույն ձեռքբերումը խոսքն է:

Եվ բոլորովին էլ կարևոր չէ, թե մարդու բանական-մշակութաստեղծ լինելը բացատրելու փորձերից որ տեսակետի (կրոնական, աշխատանքային-էնգելսյան, գեներտիկ-կենսաբանական և այլն) կողմնակիցը կարող է լինել յուրաքանչյուր ոք: Կարևոր է հետևյալ ակնառու ճշմարտությունը. գիտակցությունն անգամ անճարակ կլիներ, և մարդկային կեցությունը կզրկվեր իմաստից, եթե չլիներ խոսքը: Մի փոքր էլ չափազանցելով՝ կարող ենք ասել, որ մարդ տեսակի համար ամեն ինչ սկսվում է խոսքից և ավարտվում խոսքով: Նա է «խոսեցնում» տեղեկությունն պարունակող բոլոր օբյեկտները, նաև ապահովում գոյությունը տեղեկատվական բոլոր համակարգերի: Խոսքի անփոխարինելի նշանակությունը ճշտելու համար բավական է միայն մի պահ պատկերացնել, թե ինչ կլինի, եթե այն դադարի գոյություն ունենալուց:

Խոսքը կարող է լինել արարիչ, կարող է նաև դատապարտել ոչնչացման, նայած թե ով է գործառուժն նրանով: Որովհետև նա ոչ միայն արձանագրում է մեզնից անկախը, մարդու մասնակցությամբ եղածը, նաև կամա-ակամա ծրագրում է լինելիքը: Մենք ամեն ինչ գիտենք այնպես, ինչպես ներկայացվում է խոսքի մեջ: *Հետևաբար խոսքային է նաև եղելության գոյակերպը մեր իմացության մեջ:*

* * *

Եղելությունն ինքնակա է, անկախ է մեր իմացությունից, մեկնաբանությունից, իմաստավորումից: Յուրաքանչյուր եղելության նախորդում է պատճառը, և հաջորդում հետևանքը: Այս շղթայի ամեն միավորը միաժամանակ և՛ պատճառ է, և՛ եղելություն, և՛ հետևանք, նայած թե ժամանակի ինչ կտրվածքում է

դիտարկվում: Սակայն այս շղթայի մշտապես դերափոխվող միավորների մեջ ամենակարևորը թերևս եղելության գոյակերպն է: Մարդու համար այն փաստի նշանակությունն է ստանում, երբ դառնում է ըստ ամենայնի և օբյեկտիվորեն ճանաչված: Ժամանակի յուրաքանչյուր հատույթում եղելությունը փաստի է վերածվում (ներառվում է իմացության ոլորտ, փաստվում կամ փաստագրվում է) խոսքով: Դա է մեր գիտակցության մեջ եղելության գոյության հնարավոր միակ, ավելի ճիշտ՝ լավագույն կերպը: Սակայն երբ եղելությունը «վերածվում է» խոսքի, մասամբ կամ ամբողջապես զրկվում է ամբողջականությունից կամ օբյեկտիվ բովանդակությունից: Պատճառները շատ են. նշենք միայն, որ փաստողը կամ փաստագրողը մարդն է, որը, մեծագույն ցանկության դեպքում անգամ, զործնականում համարյա չի կարող՝

ա. եղելությանն իրազեկ լինել ամենայն մանրամասնությամբ.

բ. եղելությունը փաստել կամ փաստագրել բացարձակ անկողմնակալությամբ (սոցիալական հանգամանքներ, ընդունակություններ, աշխարհայացք, համակրանքներ ու հակակրանքներ և այլն):

Չենց այդ պահից էլ և այդ ու այլ պատճառներով սկսվում է մեկ այլ բան, որը եղելության հիմքով է, բայց ավելի հաճախ եղելությունը չէ: Դա պատմությունն է⁴¹: Պատմության գոյակերպն առաջին հերթին խոսքային է, և այն մեզ լավ ծանոթ է իբրև պատմագրություն, մատյան, ուսումնասիրություն, դասագիրք, հանրամատչելի և գեղարվեստական գրականություն, առասպել, էպոս ... Ընդհանրացված՝ մարդկային հիշողության (հատկապես հասարակական և պատմական⁴²) ու իմացության բանավոր կամ գրավոր խոսքային դրսևորման ցանկացած կերպ:

* * *

Եղելությունը չի կարող պատմություն դառնալ, քանի դեռ ֆիզիկապես գոյություն ունեն այդ իրողությունները որպես կենսագրություն ապրած սերունդները: Չաջորդ սերունդները, իրենց կենսական հանգամանքներից և կենսական անհրաժեշտություն-

Ներից ելնելով, հետահայաց (ռետրոսպեկտիվ) իմաստավորմամբ պատմելով կամ վերապատմելով են եղելությունը պատմություն դարձնում: Դա եղելության իմաստավորումն է պատմողի միջնորդությամբ, որը մարդու մշակութաստեղծ գործունեությանը բնորոշ կարևորագույն հանգամանք է ընդհանրապես: Նույնիսկ ինքնակա բնությունն ու իր իրողությունները մենք ընկալում, իմաստավորում ու արժևորում ենք իրենց օբյեկտիվ գոյակերպը, գոյության իմաստն ու արժեքն արհամարհելով: Մեր վերաբերմունքն այդ ամենի նկատմամբ ոչ թե մեր՝ որպես ամբողջի բաղկացուցչի գոյությամբ հայտնաբերված վերաբերմունք է, այլ նախկին տիրոջից ժառանգություն ստացածի լիիրավ տիրոջ պահվածք, որի եսակենտրոն շահն այդ ամենի իմաստավորման միակ դիտանկյունն է:

Յետևաբար պատմությունն արդեն իսկ կայանում է որպես մի փաստ, որի մանավանդ բովանդակությունը կարող է լրջորեն տարբեր լինել եղելության բովանդակությունից: Նրանում, ինչպես արդեն ասվեց, անպայման (բացահայտ կամ անգամ հնարավորինս չեզոք պահվածքի թվացյալ օբյեկտիվության շրջանակներում) էական մասնակցություն են ունենում ժամանակի պահանջմունքը, պատմող անհատի էությունը⁴³:

Եիշտ է, թե սխալ, լավ է, թե վատ, միևնույնն է, եղելության իմացությունը (այնպես, ինչպես մենք ենք այն իմաստավորում) զգալիորեն հեռանում է եղելության ժամանակից, օբյեկտիվ, անկախ կեցությունից ու բովանդակությունից: Այսինքն՝ մեր գիտակցությունը չի կարող եղելությունը ճանաչել առանց պատմության փոխարկելու, ուրեմն և վերաիմաստավորելու: Յետևաբար շատ կասկածելի է այն համոզմունքը, թե մենք ճշգրիտ գիտենք կամ կարող ենք իմանալ եղելությունն իր բոլոր հանգամանքներով և նախնական, ամբողջական բովանդակությամբ: Դրա համար էլ նույն եղելությունը յուրաքանչյուր անգամ պատմվում է վերստեղծվելով ու վերաիմաստավորվելով: Սա օրինաչափություն է մարդու կենցաղային, կենսագրական իրողություններից մինչև համազգային ու համաշխարհային նշանակության եղելությունները պատմության փոխարկվելու գործընթացում⁴⁴:

Դրանում, ինչպես տեսանք, էական է խոսքը:

Պատմությունը կայանում է նաև այլ արտեֆակտերով՝ անհատական կամ պետական կարևորության իրեղեն հավաքածուներ (արխիվ, թանգարան)⁴⁵, հուշարձաններ, տեղանուններ, հիշատակի ու տոնակատարության օրեր, որոշ անհատների շուրջը համազգային հարգանքի ու մեծարանքի մթնոլորտի ձևավորում և այլն⁴⁶:

Այսպես թե այնպես, ի վերջո եղելության փոխարկումը պատմության անպայման տեղի է ունենում ժամանակների համադրության կամ հակադրության (եղելության ժամանակ և պատմողի կամ պատմագրողի ժամանակ) սկզբունքով: Այստեղ ու այսպես հանդիպում են անցյալն ու ներկան: Այդ հանդիպման ժամանակ անցյալի եղելությունը մեզ համար պատմության է փոխարկվում՝ իմաստավորվելով կամ վերահիմաստավորվելով ըստ ներկա հանգամանքների պահանջումների, կենսական անհրաժեշտությունների և մարտահրավերների: Սակայն այդ հանդիպումն իմաստավորվում է մի կարևոր առումով ևս, որի մասին քիչ հետո...

* * *

Եղելությունը պատմության փոխարկվելիս խախտում է ժամանակի վերաբերյալ երեք չափումներով բնութագրվող (անցյալ, ներկա, ապագա) գծային և պարզունակ մեր պատկերացումը: Բայց մինչ դրա մասին ասելը հարկ է նշել, որ նույնիսկ նման պարզագույն ընկալման մեջ էլ առկա է մի կարևոր պայմանականություն: Դա ներկայի և ապագայի հարաբերականությունն է, որն ակնհայտ է առաջին իսկ հայացքից: Միակ որոշակին և անվիճարկելին անցյալն է, որը, անկախ իր տևողության վերաբերյալ (սկզբի անորոշությունը) մեր իմացությունից, անընդհատ և անկասելիորեն մեծացող միավոր է: Ապագան, ըստ ամենայնի, նույնպես մեծ (վերջն անիմանալի է), բայց ամեն ակնթարթ նվազող միավոր է: Իսկ ներկան, որը, մեր ընկալումներում վայրկյան, րոպե, ժամ, օր և այլն լինելուց բացի, եթե անգամ դար էլ լինի, միևնույնն է, փոքր և անկայուն տևողություն է: Էլ չեն ասում խնդիրը տիեզերական անվերջության մեջ դիտարկելու մասին:

Անվերջություն, որի համադրությամբ անցյալ–ներկա–ապագա չափումը (մանավանդ մարդկային կյանքի տևողությամբ որոշակիացող), ըստ էության, աննկատ, անգո պայմանականություն է: Բայց նույնիսկ մեր ընկալումների սահմաններում էլ ներկան նաև խաբուսիկ միավոր է. այն ամեն ակնթարթ անցյալի փոխարկվող ապագան է:

Ժամանակի մարդկային ընկալման վերաբերյալ այս փորձրիկ դիտարկումն անգամ ակնհայտ է դարձնում անցյալ–ներկա–ապագա միավորներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ հոգեբանական վերաբերմունքի բնույթը: Պատահական չէ, որ մարդու համար իմաստով լեցուն, խորհրդատու, համեմատաբար կայուն և իմանալի, շատ թե քիչ վստահելի միակ տիրույթն անցյալն է: Ահա թե ինչու անցյալին վերադարձը, անցյալը նորից ու նորովի «խոսեցնելու» պահանջումն էր մշտապես տրոփող պահանջումն է և՛ շարքային քաղաքացու, և՛ գիտնական մասնագետի, և՛ ազգի համար:

Սակայն եթե շարունակենք խնդրի քննարկումն առօրեական ընկալումներից ու պատկերացումներից դուրս հանգամանքներում, ապա հնարավոր կլինի ցույց տալ ներկայի թեև պայմանական, բայց շատ ավելի «շոշափելի» գոյակերպեր: Դրանցից, նկատի ունենալով հողվածի բովանդակությունը, կարելի է առաջին հերթին առանձնացնել այս մեկը՝ պայմանականորեն անվանելով մշակութային ներկա: Դրա անորոշ թվացող ընդգրկման մեջ կողմնորոշվելու համար պիտի հաշվի առնել հետևյալը: *Անցյալից այն ամենը, ինչը մենք համարում կամ ընկալում ենք որպես մեզ վերաբերող, մեր նկարագրի ու կենսակերպի առումով էական, շարունակում է գոյատևել ու մասնակից լինել մեր ֆիզիկական ներկային: Եվ հակառակը: Հետևաբար անցյալին վերաբերող մեր հիշողության դաշտը որոշակիորեն բովանդակավորված ռեալություն է, որը ձևավորվում է որոշակի ընտրությամբ գոյացած մշակութային արժեքների խմբով: Եվ անհատները, և՛ ազգերը, թեկուզ բազմաթիվ միջնորդավորումներով, զգալիորեն դրանով են իմաստավորում իրենց ֆիզիկական ներկան ու ապագան: Ընդ որում, պիտի նկատի ունենալ, որ այս դեպքում մշակու-*

թային ներկան ու իմացությունը դառնում են միանգամայն տարբեր ընդգրկումներով հասկացություններ: Տարբեր աղբյուրներով ձևավորված իմացության նույնիսկ հսկայական ծավալից կարող է մի չնչին մասը միայն վերածվել մշակութային ներկայի: Միայն այն մասը, որը, անկախ ժամանակների ու սերունդների հեռավորությունից, այդ հիշողությունը կրող անհատը կամ սերունդն ապրում ու վերապրում է իբրև անձնական ճակատագիր:

Կոնկրետ ժամանակից ու կենսական հանգամանքներից վերացարկմամբ ձևավորվող ներկայի մի տարբերակն էլ կարելի է անվանել երևակայական ներկա: Սա դրսևորվում է երևակայական (մտապատկերներ) կամ պայմանական ռեալության (դեկորացիա) հանգամանքներում: Ըստ էության՝ երևակայական ներկան խաղն է (և՛ մանուկների, և՛ մեծահասակների) և օժտված մարդու ստեղծագործական աշխատանքը: Մարդու գործունեության այս ձևի մեջ ներկայի դրսևորման առանձնահատկություններին անդրադարձը վերաբերում է ավելի շատ թերևս արվեստագիտությանը, հոգեբանությանն ու մանկավարժությանը, որի պատճառով էլ այն մանրամասները հարկ է թողնել ավելի պատեհ առիթի: Բայց մի նկատառում անելու հրապուրանքից չեմ ուզում ինձ զրկել: Այն հետևյալն է. ներկայի այս տարբերակը հեշտությամբ է ներառում ոչ միայն իր արարողին, այլ նաև իր պայմանականությանը հարաբերվող, հաղորդակից մարդկանց: Այժմ դրան զգալիորեն նպաստում են նաև օգտագործվող տեխնիկական միջոցները:

Սակայն վերադառնանք ներկայի դրսևորման առանձնացված տարբերակի դիտարկմանը, որի վերաբերյալ ասվածը կարելի է ամփոփել այսպես: Արդեն ասվեց, որ պատմությունը կայանում է եղելության (անցյալ) և պատմողի կամ պատմագրողի (ներկա) ժամանակների հանդիպման ձևով: *Թեև ներկան հարահոս ակնթարթ է, բայց անտեսել չի կարելի, որովհետև հենց նշված հանդիպումից է ոչ միայն իմաստավորվում կամ վերաիմաստավորվում անցյալը, նաև կողավորվում ասպագան:* Պատմվելով կամ վերապատմվելով ձևավորվող պատմությունը կամաակամա ամբողջացնում—ամրապնդում է ազգային տարբերակիչ

առանձնահատկությունների այն համախումբը, որն ընդունված է անվանել արժեհամակարգ: Նաև դրանք մարմնավորող ազգային (հաճախ նաև այլազգի) այն գործիչներին, որոնք աստիճանաբար դառնում են արքետիպեր: Արժեհամակարգը պահպանելը, արքետիպերին ընդօրինակելը և հաջորդ սերունդներին ոչ միայն փոխանցելը, այլ նաև նրանցից նույնը նախանձախնդրորեն պահանջելը դառնում են նույնիսկ չգիտակցված, բայց կենսական կարևորության համազգային նպատակ, վարքագծի ղեկավար, գոյության իմաստ: *Ուստի կարելի է վստահորեն պնդել, որ դեռևս գոյատևող ազգերի կյանքում ինչ լինելու է, արդեն եղել է, ինչ ասվելու է, վաղուց ասվել է⁴⁷: Այսինքն՝ եղելությունների կրկնություններն արդեն ըստ այնմ, թե մենք նրանց ինչ իմաստներ ենք վերագրում, հաճախ անխուսափելի են այնքանով, որքանով որ պատմության միջոցով դրանք նախապատրաստվում-ծրագրվում են:* Իսկ ապագայի ծրագրումը, արդեն դժվար չէ գլխի ընկնելը, տեղի է ունենում երկու ձևով՝ կամ եղելությունը գաղափարականացնելով (եղելության պատմություն), կամ գաղափարը պատմականացնելով (պատմությունն իբրև եղելություն): Առաջինը եղելության իմաստավորումն է, երկրորդը՝ չեղած, բայց անհրաժեշտ եղելության հորինումը:

* * *

Պատմության գոյության իմաստն ու նպատակն ազգային հոգեկերտվածքի, ինքնագիտակցության ձևավորումն է: Նշանակալիկ այն է, որ նրա կարևորագույն, իր գոյությունն իմաստավորող գործառույթը մազաչափ չի պասիվանում նույնիսկ այն դեպքում, երբ պատմողն անգամ չի գիտակցում դա: Իսկ պատմվում է, ըստ էության, ոչ թե այն, ինչ և ինչպես իրականում եղել է, այլ պատմվում է ըստ արդեն իսկ ձևավորված արժեհամակարգի պահանջարկ ունեցողը կամ այն, ինչը հիմնավորում է այդ արժեհամակարգի անհրաժեշտությունը, ճշտությունը, նպատակահարմարությունը:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ մենք էլ մեր ձևավորած պատմության (եղելությունների իմաստավորման) արդյունքում

դարը դարի վրա ունեցել ենք այն, ինչն ակնհայտ է որպես ազգի փաստացի կեցություն: Իսկ դրանից դժվար չէ գլխի ընկնել, որ մեր կեցությունը բացարձակ նույնական է մեր արժեհամակարգին և ազգային ինքնագիտակցության կողավորվածությանը⁴⁸:

Ասվածն ապացուցելու համար կարելի է վկայաբերել մի շարք օրինակներ, որոնք մեր կեցության և գիտակցության նորմերից են:

- *Մենք զարմանում ու փորձում ենք հասկանալ, թե ինչպես կարելի է բազմաթիվ ճակատամարտերում հաղթելուց հետո ի վերջո պատերազմը տանուլ տալ (Սպարտակ, Յաննիբալ, Նապոլեոն և այլք): Բայց նույնիսկ չենք էլ փորձում հասկանալ, թե կարո՞ղ է արդյոք հաղթանակը ... բարոյական լինել, իսկ ողբերգությունը՝ նույնիսկ ... լավատեսական: Մինչդեռ մի քիչ սթափ հայացքն անգամ հեշտությամբ կարող է նկատել, որ բարոյական հաղթանակ ասվածն անճարակի մխիթարություն է, հոգեբանական սպեկուլյացիա և մտածողության արսուրդ:*

- *Մենք մեզ համոզել և համառորեն շարունակում ենք համոզել, որ անցյալում պետականությունից հիմնականում զուրկ ժողովուրդ ենք եղել ու հետևաբար՝ հիմա էլ չենք կարող ունենալ:*

- *Իբր մենք մշտապես մաքառել ենք ու պայքարել (իմա՝ դիմացել) գոյատևման համար: Այսինքն՝ գոյատևումն է եղել հազարամյակների մեր գերխնդիրը:*

- *Պետականություն չունեցած ժամանակ մեր եկեղեցին իբր փոխարինել է նրան: Մեր եկեղեցուն մեծարելու ակնհայտ նպատակով այսպես ասողները չեն էլ գիտակցում, որ եկեղեցուն ու հոգևորականությանն ավելի լուրջ մեղադրանք հնարավոր էլ չէ ներկայացնել: Այն պարզ պատճառով, որ մեր մեծագույն և անդառնալի կորուստները եղել են հենց պետականությունից զուրկ շրջանում:*

- *Մեր ձախողումների և կորուստների մեջ մեղավոր են*

հզորները, որոնք մեզ կան հալածել ու կոտորել են, կան կարող էին հովանավոր լինել, բայց չեն եղել: Այդպես մենք լռությամբ անզիտանում ենք մեր պարտքն ու պատասխանատվությունը մեր գոյության համար:

- Ազգի մեր տեսակի վերաբերյալ մեր և այլոց պատկերացումները մենք սովորաբար ձևավորում ենք սկսած քրիստոնեության ընդունման ժամանակահատվածից: Դրանից առաջ ասես ոչ եղել էինք, ոչ էլ նկարագիր ունեինք:

- Չգիտես ինչու, վստահ ենք, որ հենց այդ թվականին և այդքան հապշտապ քրիստոնեանալը շատ անհրաժեշտ էր ու միակ ճիշտ քայլը, որ չձուլվեինք այլոց:

- Մեզ համար լրացուցիչ փաստեր բերելու անհրաժեշտություն երբեք էլ չի եղել, որպեսզի մի ավելորդ անգամ էլ համոզվենք հայի անմիաբանության արքիոմայի մեջ: Մեր մի մասն անսխալական, անքննելի հայրենասեր է, մյուսը՝ դավաճան. ոչ թե այլընտրանք փնտրող, առկա ստերեոտիպին չհամակերպվող, այլ անպայման դավաճան:

- Այս աշխարհում հայի առաջնահերթ կոչումն է հոգևոր արժեքներ ստեղծելը և դրանց մեջ իր գոյության երաշխիքը տեսնելը: Ըստ դրա էլ առանձնացնում ենք մեր գոյության իմաստի առաջնահերթությունները՝ լեզու, ընտանիք, հավատ... Մինչդեռ այդպես իրավունք ունի մտածելու միայն գաղթօջախի հայությունը, որովհետև այլ երկրում պետականորեն կազմակերպվելու մասին խոսք լինել չի կարող: Յետևաբար մեր խեղճության պատճառն այն է, որ, գիտակցենք, թե ոչ, մեր երկրում ապրել ենք գաղթականի հոգեկերտվածքով: Պետք է մեկընդմիշտ գիտակցել, որ եթե հաճախ ապավինել ենք մեր հոգևոր արժեքներին, ապա դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե գոյատևման առաջնահերթ երաշխիքը դա է: Չէ՞ որ թշնամին ընկրկում է ոչ թե հոգևոր սխրանքի ու մեծագործության, այլ այն բռունցքի առաջ,

որի անունն է պետականություն, պետականորեն կազմակերպված համազգային կամք ու վճռականություն:

• Չայր կռվող է, պատերազմում՝ անվախ, իսկ թուրքը՝ ոչ: Մեզ նեղություն էլ չենք տալիս հասկանալու համար, թե այդ ինչպես պատահեց, որ չկռվող թուրքն իրեն երբևէ չպատկանած տարածքների վրա ձևավորեց երեք պետություն (Թուրքիա, Ադրբեջան, Կիպրոս): Իսկ մենք ...

• Ոչինչ, որ Ադրբեջանը տնտեսապես և զինական ուժով մեզնից արդեն առավել է: Դրան հակակշիռ՝ մենք ուժեղ ենք ոգով և կամքով ու հնարավոր նոր պատերազմում անպայման հաղթելու ենք: Մենք չենք ուզում մեզ հաշիվ տալ, որ ոգու և կամքի ամրությունը, եթե զուրկ է տնտեսական թիկունքից (երևի թե հիմար չեն այդ տեղում միջոցներ չխնայող ժողովուրդներն ու պետությունները), ուղիղ գծով տանում է ընդամենը նահատակության, որի «բարիքները» մենք շատ ենք ծաշակել:

• Մենք բարիքը վերածում ենք չարիքի՝ անընդհատ մեզ համոզելով, որ ամուր ընտանիքն է պետության հզորության երաշխիքը: Այդպես մեր ընտանիքների բարօրությունը մեզ համար դառնում է գերխնդիր՝ բացառելով համազգային սոցիալ-քաղաքական այլ կառույցների կարևորության ըմբռնումը և դրանց համար շահագրգռությունը:

Եվ այլն, և այլն ...

Վերևում ողջ ասվածից ակնհայտ է, որ պատմությունը մեծագույն ցանկության դեպքում անգամ չի կարող արտացոլել եղելության օբյեկտիվ բովանդակությունը: *Պատմությունը զգալիորեն սոցիալ-քաղաքական պատվերի արդյունք է: Յետևաբար շատ զգույշ պետք է լինել՝ հաշվի առնելով, որ պատմությունը թեև կայանում է անցյալի նյութով, բայց ձևավորում է էթնիկ ինքնագիտակցությունը և նպատակաուղղված է ապագային:*

Յուրաքանչյուր վրիպում կարող է անհատուցելի կորուստների պատճառ դառնալ:

Այսօրվա մեր կենսակերպը, կենսական կողմնորոշումներն այդ առումով լրջորեն մտահոգվելու առիթ են տալիս: Մասնավորաբար այն, ինչը բնորոշ է մեր վարքագծին ու նկարագրին օտարների և յուրայինների հետ շփումներում: Առաջին դեպքում մենք ինքնաստորացման չափ շահադիտականորեն օտարասեր ենք: Այստեղ ինքնասիրության մեր կորուստները հետևողականորեն փոխհատուցում ենք էթնիկ շրջանակներում միջմարդկային փոխհարաբերություններով, որոնց բնորոշ բռնությունը, ստորակարգության ընդգծումը մեզ համար անթաքույց հիացմունքի ու բավարարվածության աղբյուր են, ինքնահաստատման ձև: Ընդ որում, ցավալին այն է, որ դա էթնիկ նկարագրի հատկանիշ է դառնում՝ վարակելով սոցիալական բոլոր շերտերին: Դժվար չէ գլխի ընկնելը, որ դա ստրուկի (ոչ թե սոցիալական կարգավիճակով, այլ հոգեկերտվածքով ստրուկի), ինքն իր տեսակից խռովածի վարքագիծ է:

Բոլորովին էլ մտադիր չեն գույները թանձրացնելու. մեր անցյալին վերաբերող պատմության արդյունք ներկան այնքան է մտահոգիչ, որ դա ավելորդ զբաղմունք կլինի: Ժամանակն է հանուն վաղվա օրվա կանգ առնելու և լրջորեն վերագնահատելու մեր ճակատագրում ու նկարագրում մեր իսկ հյուսած պատմության գաղափարախոսական նշանակությունը: Պատասխանատու և անհետաձգելի գործ, որը կարող է լավագույնս իրականացնել մեր ժամանակների մարտահրավերները լրջորեն գիտակցող հատկապես նոր սերունդը: Արդի աշխարհաքաղաքական հանգամանքները հապաղելու ժամանակ չեն թողնում: Շատ ակնհայտ է, որ ժամանակակից քաղաքական շահերի գաղափարախոսական պայքարում պատմությունը դարձել է ֆաստ ֆուդ (fast food). ցանկացած պահի այն անպատիժ թխվում է նորովի՝ չլսված, անհնարին, անգամ ֆանտաստիկ սպեկուլյացիաներով: Ահա սա է, որ ներկայացվում է որպես պատմություն (իմա՝ եղելություն) ու հրաշալիորեն ծառայեցվում ինչ-որ մեկի շահի սպասարկմանը:

ՄԱՇՏՈՅՔ ԵՎ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ձեռնարկիս նպատակից ու ընդգրկումից ելնելով՝ չեմ պատրաստվում այստեղ մանրամասն ներկայացնել ու քննարկել խնդրին վերաբերող տեսակետները կամ շարադրել իմ կարծիքը: Ուսումնական ձեռնարկը համարժեք տեղ չէ բազմաթիվ քննարկումների նյութ դարձած այդ հարցը վերլուծելու համար: Խնդիրը մշակութաբանական, պատմաբանասիրական, քաղաքական լուրջ բովանդակություն ունի, որի մեջ հավասարապես պետք է կարևորել թե՛ առկա կարծրատիպերի հաղթահարման, թե՛ նոր հնազիտական նյութեր հայթայթելու անհրաժեշտությունը:

Սակայն, համենայնդեպս, որոշեցի խնդրի վրա հրավիրել ձեր ուշադրությունը՝ ելնելով ուսանողներից, նույնիսկ որոշ մասնագետներից իմ ստացած հիասթափեցնող տպավորությունից: Իսկ դրա պատճառն այն է, որ մեր մշակույթի մեծագույն գործչի՝ Մաշտոցի անձն ու մեծագործությունն ընկալվում են շատ մակերեսորեն, դպրոցական-դասագրքային պարզունակությամբ: Ըստ դրա՝ նա գրագետ, լեզուներ իմացող մարդ էր, որը հաջողությամբ գծագրեց-նկարեց հայերենով գրելու համար անհրաժեշտ պայմանական նշանները՝ տառերը: Միջազգային մասշտաբների նրա ազգային-քաղաքական գործունեությունը (երկիրը ճգնաժամից հանած, ազգային մշակույթը փրկած, հակառակ իր հավակնոտության՝ ամբողջությամբ հաջողված) այդպես ներկայացնելն առնվազն սեփական պատմությունը չիմանալուն է համարժեք:

Իմ ընկալմամբ Մաշտոցի մեծագործությունը և նրա գաղափարներին հետևորդ աշակերտների մեկ-երկու սերնդի (Կորյուն, Մ. Խորենացի, Ղ. Փարպեցի, Դ. Անհաղթ) հետևողական գործունեությունը հայի՝ դարերով կոփված հեթանոս ոգու կենսունակության վերջին հանձարեղ պոռթկումն էին, որոնցով ազգը փրկվեց հարյուրամյա ճգնաժամից: Այս մտավորականներն անտիտղոս և անպաշտոն քաղաքական այնպիսի գործիչներ էին, որոնց արածի նշանակությունն ավելի շատ որոշակիացել է դարերի մեջ, քան զնահատվել իրենց երկրային կյանքի ընթացքում: Նրանց կենսական ժամանակի ընթացքում, դրանից առաջ ու դրանից

հետո էլ երկիրը եռում էր ազգային-քաղաքական անցուդարձերից: Ու այդ մեծամեծերն իրենց կյանքի իմաստը տեսնում էին ոչ թե պարզապես տառեր նկարելու, ուսուցչի կենսագրություն արձանագրելու, պատմություն շարադրելու կամ վերացական փիլիսոփայական տրակտատներ հորինելու, այլ ազգի ու պետության առաջ կանգնած լրջագույն հիմնախնդիրների լուծմանը ծառայելու մեջ:

Ես հիմա չեմ պատրաստվում դիտարկել խնդրին առնչվող պատմամշակութային բոլոր հանգամանքները⁴⁹: Միայն զգուշացնեմ հետևյալը. երբեք չպետք է վախենալ այն մտքից, որ մի օր կճշտվի, որ Մաշտոցը ոչ թե ստեղծել է մեր գրերը, այլ, ասենք, վերագտել, կատարելագործել կամ նման այլ բան: Հենց միայն գրի հանգամանքը նրա փառքի կարևորագույն հիմնաքարերից չէ. չէ՞ որ տարբեր լեզուների համար եղել են գիր ստեղծողներ, որոնք սակայն կնախանձեին Մաշտոց պետական գործչին:

Այս նկատառումներից ելնելով է, որ առաջարկում եմ Մաշտոց գործչի և նախամաշտոցյան հայոց գրի խնդիրը քննարկել ստորև բերվող և ըստ դրանց՝ նաև ձեր մտահղացած հարցերի շրջանակում: Հասկանալի է, որ ես ձեզ վերջնական լուծումներ չեմ առաջադրելու: Միայն մի վերապահում: Նախամաշտոցյան գրի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքը ոչ այնքան հենց հայատառ, որքան հայալեզու գրի մասին է, որը կարող էր լինել ինչպես հայատառ, այնպես էլ որևէ այլ լեզվի գրով: Երկու դեպքում էլ մենք կունենայինք հայոց լեզվով գիր: Ի վերջո հարցերի հարցը հայալեզու գիրն է, հետո միայն դրա գրության ձևը՝ հայատա՞ռ, թե՞ ոչ:

Ահա նախատեսածս դիտարկելի նկատառումները:

• Գրի ծագման և ձևավորման պատմությունն ուսումնասիրելով՝ տեսնում ենք, որ մշակութաստեղծման ծանապարհին գիր ստեղծած կամ փոխառած ժողովուրդներից ոչ մեկը չի ունեցել գործունեության որևէ ոլորտ, որը բացակայել է նախամաշտոցյան հայկական մշակույթում, ինչի պատճառով կարող էր չհասունանալ ու չգիտակցվել սեփական լեզվով գրի անհրաժեշտությունը:

• Հայաստանն ակտիվ մշակութային կապեր ուներ Միջագետքի, Մերձավոր Արևելքի, Պարսկաստանի, Փոքր Ասիայի, Հունաստանի հետ: Այդ տարածքները եռում էին գրավոր խոսքով, գրապահոցներով, դպրոցային կենտրոններով: Դրան հավելած, որ գրի կորուստն Ուրարտուից հետո Հայաստանի համար կարող էր միայն մշակութային հետընթացի (ռեգրեսի) հետևանք լինել: Մի բան, որը մեր պատմության մեջ չի նկատվել. հայոց մշակութային դաշտը չի ենթարկվել որևէ վթարի: Այդ դեպքում ինչո՞ւ պետք է ուրարտական մշակույթի ժառանգմամբ տարածաշրջանում ինքնահաստատված ժողովուրդը չպահպաներ սեփական լեզվով գրավոր խոսք ունենալու արդեն ձևավորված ավանդույթը:

• Արժե մեկ անգամ էլ վերընթերցել պատմագրության մեջ պահպանված տեղեկությունները՝ համոզվելու համար, թե արդյոք կարելի է այդքան միարժեքորեն պնդել, որ.

ա) մենք նախամաշտոցյան շրջանում որևէ գրային համակարգով հայալեզու գիր իսկապես չենք ունեցել.

բ) Հայաստանում և մանավանդ հարակից տարածաշրջաններում Մաշտոցն իր ծավալած գործունեության ընթացքում զբաղված էր միայն գիր ստեղծելով.

գ) կարծում են՝ ձեզ համար իմաստավորված կլինի որոշակիացնելը նաև, թե ինչպիսին կարող էր լինել պարսից արքունիքի վերաբերմունքը ազգային գիր ունենալու կամ վերականգնելու հայոց նախաձեռնությանը:

Առաջադրված թեմայի քննարկման ամփոփը կարող է լինել Մաշտոցի մեծագործության դասերի որոշակիացումը հատկապես հետևյալ մոտեցումներով.

ա) մրցունակ մշակույթի ազգապահպան նշանակությունը.

բ) ազգային մշակույթի արտահանման նշանակությունը.

գ) ազգային-քաղաքական նշանակության մշակութային ծրագրերի կենսական անհրաժեշտությունը բոլոր ժամանակներում, հատկապես մեր օրերում՝ որպես հակակշիռ համաշխարհայնացման (գլոբալացման) ուժացնող մարտահրավերներին:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բոլոր ժամանակների, հատկապես ժամանակակից գիտության համար դեռևս անլուծելի խնդիրներից մեկը երկրի վրա կյանքի ծագման՝ առաջին կենդանի բջջի գոյացման հարցն է: Առաջ են քաշվում տարբեր տեսակետներ: Մասնավորաբար դրանցից մեկն էլ փորձում է համոզել, որ կյանքը ոչ թե երկրային, այլ տիեզերական ծագում ունի: Իբր կյանք կրող նյութը թափառում է տիեզերքում և հայտնվելով համապատասխան պայմաններ ունեցող մոլորակների վրա՝ էվոլյուցիայի միջոցով ձևավորում կենդանի օրգանիզմների բազմազանություն: Եթե նույնիսկ այս տեսակետը ճշմարիտ էլ լինի, միևնույնն է, միանգամայն ակնհայտ է, որ երկիրը բնակեցրած և բնակեցնող բոլոր տեսակները, այդ թվում՝ նաև մարդը՝ իբրև ավարտուն և կայացած օրգանիզմներ, զուտ երկրային ծագում ունեն:

Կարծում եմ՝ հավաստի չէ այն տարածված տեսակետը, թե իբր մարդը բնիկ չէ, երկիր է տեղափոխվել այլ մոլորակից: Ու ընդհանրապես, գոնե առայժմ հիմնավորված չեն բոլոր այն խոսակցությունները, որոնք վերաբերում են այլմոլորակայիններին: Թեև երկրի վրա կան գիտակցված գործունեության բազմաթիվ անբացատրելի արտեֆակտեր, բայց դրանք դեռևս չի կարելի համարել այլմոլորակայինների գոյությունը կամ երկրի վրա ծավալած գործունեությունը գիտականորեն ապացուցող փաստարկ:

2. Իսկապես հետաքրքիր ու բազմազան են փիլիսոփայության և մշակութաբանության մարդաբանական ուսմունքները: Դրանցից մեկն էլ, որ հարկ և օգտակար է իմանալ, նեոկանտական Է. Կասիրերինն է („Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры“): Այն կարելի է համառոտ ներկայացնել այսպես:

Հազարամյակների կենսագործունեության ընթացքում մարդը (ըստ նրա՝ խորհրդանիշեր ստեղծող կենդանի) ձևավորել է իր համար կենսական կարևորության խորհրդանիշերի մի համակարգ, որի բաղկացուցիչներն են լեզուն, առասպելը, արվեստը, պատմությունը, գիտությունը և կրոնը: Փորձի և մտածողության մեջ մարդկային ողջ առաջընթացը միայն հղկում ու ամրապնդում է այդ ցանցը: Եվ որքան ծավալվում է մարդու գործունեությունը խորհրդանիշերի այդ համա-

կարգում, այնքան նա հեռանում է բնական-ֆիզիկական ռեալությունից: Այդպես ձևավորվում է արհեստական-հորինածո մի միջնորդ, առանց որի մասնակցության մարդն այլևս չի կարող որևէ բան տեսնել, հասկանալ, գնահատել կամ իմանալ: Դրա արդյունքում նա ավելի շատ ապրում է երևակայական զգացմունքների, հույսերի ու վախերի, պատրանքների ու դրանց կորստի, սեփական ֆանտազիայի, քան կենսական ռեալության մեջ: Ընդ որում, դա դարձել է կենսակերպ, որը բնորոշ է ինչպես գործնական կյանքին, այնպես էլ հոգեմտավոր գործունեությանը:

3. Նկատի ունենալով, որ մարդուն բնորոշ բանականության խնդիրը և դրան առնչվող հարցերի քննարկումը շատ տեղ կզբաղեցնեն այստեղ, նպատակահարմար համարեցի դրա վերաբերյալ իմ դիտարկումները ներկայացնել «Չավելված» բաժնում («Բանականության հիմնախնդիրը և հարակից հարցեր»):

4. Այստեղ հարկ եմ համարում ձեր ուշադրությունը հրավիրել մի կարևոր հանգամանքի վրա: Մարդու մշակութաստեղծ գործունեության վերաբերյալ մանավանդ մեծարական գաղափարներով լեցուն մասնագիտական և ոչ մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել «արարում» և «ստեղծում» հասկացությունների անհետևողական կիրառության: Դրա արդյունքում մարդու մշակութաստեղծ գործունեությունը հաճախ համարվում է արարում: Դա անընդունելի է: Չստակորեն պետք է գիտակցել, որ արարման արդյունք է տիեզերքը՝ «միկրո» և «մակրո» բոլոր բաղկացուցիչներով: Մինչդեռ մարդն ստեղծում է: Սրանց միջև կան էական տարբերություններ, որոնցից գոնե հետևյալ երկուսը պետք է իմանալ.

ա) մարդն ստեղծում է՝ շատ ավելի պարզունակ տարբերակներով կրկնելով բնության արարման հիմքում ընկած գաղափարները.

բ) մարդու ստեղծածը, հակառակ արարչության արդյունքների, կենսունակ չէ, չի կարող վերարտադրվել (ինքնավերարտադրվող չէ):

5. Խոսքն այստեղ տվյալ կենսամակարդակի ներսում ընթացող էվոլյուցիայի, տեսակների բարեփոխման մասին է: Սակայն գիտությանը հայտնի է էվոլյուցիայի նաև կտրուկ-հեղափոխական տարբերակը: Այն դրսևորվել է իբրև առկա տեսակների (մանավանդ դոմինանտ տեսակի ներկայացուցիչների) մեծ մասի ոչնչացում համեմատաբար

կարճ ժամանակահատվածում: Որքան համապատասխան գիտությունները կարողացել են ճշտել, դրա հիմնական պատճառը եղել են բնական աղետները: Դրանք սկզբունքորեն փոխել են երկրային կենսապայմանները՝ միաժամանակ նաև հնարավոր դարձնելով գերակայության պոտենցիալ կարողություններ ունեցող նոր տեսակի ակտիվացումը, նոր կենսահամակարգի ձևավորումը:

6. Չարկ է նկատի ունենալ, որ և՛ կենդանու, և՛ մարդու մասին ասվածը վերաբերում է չհասունացած առանձնյակին, որը դեռ չի հասցրել կուտակել խմբային կամ սոցիալական կեցության կենսափորձ: Իսկ ինչ-ինչ հանգամանքներում արդեն հասուն տարիքում որոշակի ժամանակ արդեն միայնակ ապրելուն դատապարտված մարդկանց եթե անգամ հաջողվել է գոյատևել, զբաղվել մշակութաստեղծ գործունեությամբ, ապա միայն ի հաշիվ իրենց արդեն ունեցած կենսափորձի, որը հասցրել են կուտակել նախկինում ունեցած համակեցության շնորհիվ: Չայտնի են այդպիսի բազմաթիվ վավերական դեպքեր, որոնց հիման վրա գրվել են գեղարվեստական ստեղծագործություններ, նկարահանվել ֆիլմեր:

7. Ելնելով հնագիտական ուսումնասիրությունների բացահայտումներից՝ կարելի է որոշակիորեն առանձնացնել այն առաջնային ձեռքբերումները, որոնք էական նշանակություն են ունեցել մարդու սոցիալական էվոլյուցիայի գործընթացում: Մասնավորաբար լեզուն, կրակի օգտագործումը, գործիքների և կացարանների պատրաստումը, սոցիալական ինստիտուտների (ընտանիք, տոհմ, ցեղ և այլն), համակեցության նորմերի, աշխարհաճանաչողության նախնական պատկերացումների ձևավորումը և այլն:

8. Գիտեն, որ մեր ցավոտ խնդիրներից է հայության մանավանդ ժամանակակից արտագաղթի հարցը, սակայն տեղը չէ դրա քննարկման: Միայն հընթացս նշեն, որ, ի տարբերություն մասնագիտական և ոչ մասնագիտական շրջանակներում լայնորեն տարածված տեսակետի, ես դրա պատճառը տեսնում եմ ոչ այնքան սոցիալական հանգամանքների, որքան էթնիկ նկարագրի մեջ: Իսկ դա արդեն ավելի լուրջ հարց է և դարավոր արմատներ ունի՝ ճանաչման համարժեք լրջություն պահանջող: Ուստի իբրև խնդրին ի մոտո նախնական ծանոթություն՝

առաջարկում են ընթերցել և քննարկել «Հավելված» բաժնի համապատասխան նյութը («Արտագաղթի հայկական ֆենոմենը»):

9. Այս մասին տե՛ս «Մշակութաբանություն», Ե., 2007, էջ 7– 27:

Հավելեմ նաև, որ առօրյա գործածության մակարդակում, անգամ մասնագիտական գրականության մեջ «մշակույթ» հասկացությունը հաճախ կիրառվում է միայն հոգևոր արժեքների իմաստով: Դա, մանավանդ երկրորդ դեպքում, ընդունելի չէ: Նույնպիսի, բայց շատ ավելի տարածված թյուրիմացություն է, երբ մշակութային դաշտից անտեսվում են մարդկանց համակեցության կազմակերպման սոցիալական ինստիտուտները: Իսկ դրանք՝ ընտանիքից մինչև պետության կազմավորման ու կառավարման մարմիններ, չափազանց կարևոր են, շատ ու բազմազան, հաճախ փոփոխվող բովանդակությամբ և կենսական իմաստավորմամբ՝ նայած ժամանակաշրջանի և պատմական հանգամանքների:

10. Հարկ է նշել, որ նախնական մշակույթի նկատմամբ մասնագիտական վերաբերմունքը միանշանակ չէ: Երբեմն այն թերագնահատվում է հազարամյակներով կուտակված մշակութային հարստության ու բազմազանության արդի հեռավորության բարձունքից: Բնորոշ օրինակ է էքզիստենցիալիզմի հայտնի ներկայացուցիչ Կ. Յասպերսի տեսակետը („Смысл и назначение истории“): Նա մարդկության անցած պատմական ժամանակաշրջանը բաժանում է չորս մասի՝ նախապատմություն, հնագույն մշակույթներ, առանցքային ժամանակ և գիտատեխնիկական դարաշրջան: Ըստ նրա՝ նախապատմական ժամանակաշրջանում չի եղել պատմություն (դրանից էլ նրա նախընտրած հասկացությունը՝ նախապատմություն): Իր տեսակետի ամրակայման համար նա պնդում է, որ այդ ժամանակաշրջանում իբր մարդուն բնորոշ չի եղել պատմության, տեղի ունեցող իրադարձությունների, սեփական արմատների գիտակցումը, բացակայել է փաստագրությունը (գրավոր խոսքը): Իբր նախապատմության ժամանակաշրջանում մարդը ձևավորվել է որպես տեսակ, որի արդյունքում էլ ամրակայվել են կենսաբանորեն ժառանգորդվող նրա հատկանիշները:

Ըստ Կ. Յասպերսի՝ պատմությունն սկսվում է մ. թ. ա. 5-3-րդ հազարամյակներում ծագած հնագույն պետական (Շումեր, Եգիպտոս, Չնդկաստան, Չինաստան և այլն) մշակույթների ձևավորումով: Այդ ժամանակաշրջանի արտեֆակտների մեջ կարևորում է ձևավորումն իրենց

միասնությունը գիտակցող ժողովուրդների, որոնք ունեին ընդհանուր լեզու, առասպել, մշակույթ, արդեն ընտելացրել էին ձիուն:

Վերջինիս կարևորությունը նա չի անտեսում, որովհետև մինչև նոր ժամանակներն այդ կենդանին է եղել մարդու համար ցամաքում մրցակիցը չունեցող փոխադրամիջոցը (ակամա հիշեցի Պ. Սևակի՝ ձիերին նվիրված բանաստեղծությունը): Իմիջիայլոց, ասեմ նաև, որ ըստ մասնագետների հաշվարկների՝ ձիու շնորհիվ մարդու կյանքի տեմպը, մշակութաստեղծ գործունեությունն արագացել են մոտավորապես տասն անգամ: Այստեղ թերևս տեղին է նաև նշել, որ, ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները, ձին Հայկական լեռնաշխարհում ընտելացվել է դեռևս նախնական մշակույթի շրջանում:

4. Յասպերսը կարևոր նշանակություն է վերապահում մասնավորաբար գրավոր խոսքին, որովհետև դա համարում է վավերական, վստահելի և խոսուն տեղեկատվություն: Դրա հիման վրա էլ իր առանձնացրած պատմության շրջանը համարում է մարդու կողմից գիտակցված անցյալ, իսկ նախապատմության շրջանը՝ չգիտակցված, թեև չի թերագնահատում ու չի անտեսում այդ ժամանակաշրջանում մարդու գործունեության արդյունքները, որի վերաբերյալ տեղեկությունները ստացվում են հիմնականում հնագիտական նյութերից:

Գրքիս նպատակադրումից դուրս նյութ կդառնա պատմության, պատմական-կենսափորձային գիտակցության, գրավոր աղբյուրների հավաստիության, հնագիտական նյութի տեղեկատվական կարևորության ու օբյեկտիվության և այլնի վերաբերյալ բանավեճը հայտնի գիտնականի հետ: Միայն նշեմ, որ մարդկության անցած պատմական ուղու վերաբերյալ ցանկացած աշխարհայացք ու տեսություն չի կարող ամբողջական լինել, եթե անտեսվի ելման կետի ժամանակաշրջանը: Դա նախնական մշակույթն է, սկիզբը բոլոր սկիզբների, որի մեջ մարդու տեսակային էությունը նույնական է հետագայում իր անցած պատմական ժամանակաշրջաններում դրսևորածին: Իր կենսափորձը գիտակցող և իմաստավորող սուբստանցը, վստահ եմ, միշտ էլ նույնն է եղել. ուրիշ հարց է, որ մեզմից տասնյակ հազարամյակներ առաջ ապրած մարդու ներքին ու արտաքին կեցության վերաբերյալ մեր իմացությունը, ամենայն հավանականությամբ, շատ աղքատիկ ու թերի է:

Այս առումով շատ ավելի համոզիչ է Ա. Ստեփանյանի («Պատմության հետազոծը») տեսակետը: Նա Ք. ա. 10-5-րդ հազարամյակները համարում է մարդկության գործունեության այն ժամանակաշրջանը, երբ արդեն կայանում է քաղաքակրթական մակարդակը: Որպես իր ասածի ապացույց՝ թվարկում է այդ հազարամյակներում մարդկությանը բնորոշ գործունեության հիմնական ձևերը, համակեցության կազմակերպման առանձնահատկությունները, այդ ամենի մշակութաբանական իմաստները: Հարկ է նաև նշել, որ հայ գիտնականն իր տեսակետը փաստարկում է՝ հենց հնագիտական հայտնագործությունների կարևորությունը նշելով:

11. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, Ե., 1972, էջ 394: Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, էջ 264: Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008, էջ 36–39 և այլն:

12. Օրինակ՝ հոգեբանական տեսանկյունը տե՛ս Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Ե., 2001:

13. Այս իրողությունը լավագույնս դրսևորվել է լեզվով գործառող արվեստում՝ գեղարվեստական գրականության մեջ: Բնորոշ օրինակ է Գ. Նարեկացու ֆենոմենը: Հատկապես բառաստեղծման մեջ նա մրցակից չունի: Իսկ դա նշանակում է, որ լիարժեք ինքնարտահայտման համար նա կարիք է ունեցել նոր, հայերենի բառանյութում չեղած բառերի, որոնք էլ ստեղծել է: Այս և Գ. Նարեկացու գրականության լեզվական առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Միրզոյան Հ., Նարեկացիագիտական հետազոտություններ, Ե., 2010:

14. Սա խոսքին վերաբերող ամենահետաքրքիր իրողություններից մեկն է: Հեղինակ–խոսք–ընթերցող (լսող) փոխհարաբերությունը բազմաթիվ շերտեր ունի: Այն ուսումնասիրության անսպառ նյութ է մի շարք գիտությունների (բանասիրություն, հոգեբանություն, պատմագիտություն, սոցիոլոգիա և այլն) համար: Այստեղ որքան հետաքրքիր են խոսքի հեղինակի, այնքան էլ՝ խոսքն սպառողի անհատականության և նրանց հնարավոր փոխհարաբերությունների դրսևորումները: Այդ ամենի հնարավորությունն ընձեռողը խոսքն է: Իսկ վերջինս բազմաշերտ օրգանիզմ է, որն ընդգրկում է կյանքի հեղինակային արտացոլման ինչպես գիտակցական, այնպես էլ ենթագիտակցական իրողությունները,

հեղինակի վերստեղծած իրականության հետ (սուբյեկտիվ ճշմարտություն) նաև ռեալ իրականության (օբյեկտիվ ճշմարտություն) բազմաթիվ փաստեր և այլն: Ահա այս և այլ հանգամանքների առկայությամբ են պայմանավորված ժամանակի մեջ գրավոր խոսքի տարրնթերցումն ու տարրմբռնումը, տարբեր սերունդների վերաիմաստավորող անդրադարձները:

Հարմար առիթը բաց չթողնելով՝ խոսքի վերաբերյալ (գրավոր, թե բանավոր) ասեն նաև հետևյալը: Խոսքը պետք է լինի հնարավորինս հակիրճ և միանշանակ, որպեսզի հեշտացնի միջմարդկային հաղորդակցությունը, տեղիք չտա թուրըմբռնումների: Սա ընդհանրապես: Սակայն կենսական ինչ-ինչ հանգամանքներից ելնելով՝ մարդը միտումնավոր կարող է ձևավորել նաև բազմանշանակ խոսք, որի համար պետք է ճկուն միտք ունենալ: Դա ձևով ավարտուն, բայց բովանդակությամբ բազմաշերտ-բազմապլան, հաճախ նույնիսկ հակասական ըմբռնումների տեղիք տվող խոսքն է: Իր ձևական ավարտունությամբ հանդերձ՝ այն բովանդակությամբ առկախ է: Դա լսողին կամ կարդացողին դնում է հոգեբանական և մտավոր դիլեմայի առաջ՝ ստիպելով ինքնուրույն որոշակիացնել խոսքային անորոշությունը, ընտրել հավանական մտքերից հենց այն մեկը, ինչը որ կարող էր նկատի ունենալ խոսքի հեղինակը:

Ասեն մի քանի օրինակ: Եթե մի առիթով ձեր ունեցած զգացողությունները զրուցակցին բացատրելու համար ասեք, որ այն նույնն էր, ինչ որ մարդը կարող է ունենալ պարտքը վերադարձնելիս, ապա չի բացառվում, որ կարող եք նաև սխալ հասկացվել: Որովհետև եթե պատասխանատու մարդու համար պարտքը վերադարձնելը խղճին հանգստություն է բերում, ապա նույնը ճի կարելի ասել այլ նկարագիր ունեցողների մասին: Չէ՞ որ պատահաբար չի ասվել հայտնի խոսքը, որ պարտք վերցնելով՝ ծախսում ես ուրիշի փողը, բայց ստիպված ես լինում վերադարձնել քո ունեցածը:

Ասեն մեկ այլ, ավելի ակնառու օրինակ: Հեռուստահաղորդումներից մեկը տարբեր սերունդներ ներկայացնող հայերի միջամձնային հարաբերություններին բնորոշ խնդիրների վերաբերյալ էր: Երիտասարդ հաղորդավարուհին տարիքով մի կնոջ տվեց հետևյալ (կարծում են՝ ըստ տեղի և հանգամանքների աննրբանկատ) հարցը.

– Դուք գո՞հ եք Ձեր հարսից:

Ես հաճելիորեն զարմացա՝ լսելով այդ կնոջ նրբանկատ ու իմաստուն պատասխանը.

– Մենակ մի բան կասեմ. թող աստված իմ հարսին իր նման հարս տա:

Դուք ևս փորձեք գլուխ հանել ասվածից. ի վերջո այդ կինը գո՞հ էր իր հարսից, թե՞ ոչ:

15. Ասվածուն ավելի համոզվելու համար գրքի «Գրականություն» բաժնուն ներկայացված համապատասխան ժողովածուների միջոցով կարող եք ծանոթանալ խոսքի (խոսելու) և լռության (լռելու) վերաբերյալ առած–ասացվածքներին, իմաստուն (խոսքի հարգն իմացող) մարդկանց ասույթներին:

16. Պարզ է, որ այստեղ ասվածը չի վերաբերում մարդու կենսաբանական վերարտադրությանը:

17. Այստեղ քննարկված հարցերի խորացված վերլուծությունը տրված է «Հավելված» բաժնի «Եղելություն, պատմություն և ազգային ինքնագիտակցություն» նյութի մեջ:

18. Ավելի մանրամասն տեղեկանալու համար կարելի է օգտվել սույն ձեռնարկի «Գրականություն» բաժնի համապատասխան աղբյուրներից:

19. Այստեղ իհարկե տեղը չէ մեր մշակույթի ամենահանելուկային հարցերից մեկի՝ նախամաշտոցյան գրի խնդիրը քննարկելու: Սակայն, իբրև ինքնուրույն աշխատանքի թեմա, ուսանողներին առաջարկում եմ հարցը դիտարկել «Հավելված» բաժնուն իմ ներկայացրած նկատառումներով, որոնք, վստահ եմ, կարող են մշակութաբանական հետաքրքիր քննարկման նյութ լինել («Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայոց գրի խնդիրը»):

20. Մարդու նկարագրի երկակիության վերաբերյալ տե՛ս գրքի «Հավելված» բաժնի «Բանականության հիմնախնդիրը և հարակից հարցեր» նյութը:

21. Հիշե՛ք թեկուզ այն անցանկալի իրողությունը, որը տասնինը–քսաներորդ դարերում գոյացավ մեր ազգային կյանքում ու մշակույթում ոչ միայն քաղաքական, այլև գրական երկու լեզուների (արևելահայ և արևմտահայ) ձևավորման պատճառով:

22. Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ նաև, որ մաշտոցյան գրերին վերաբերող աստվածային ծագման գաղափարն առկա կարծրատիպի պարզ ընդօրինակում չէ: Մեր պարագայում այն ստանում էր ազգային–քաղաքական հավելյալ, գուցե նույնիսկ առաջնային իմաստ: Քրիստոնեության ընդունումից հետո գոյացած հարյուրամյա համազգային ճգնաժամը (կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում՝ առանց բացառության, նույնիսկ կրոնաեկեղեցական) հաղթահարելու անհրաժեշտության գիտակցումը պահանջում էր Աստվածաշնչի թարգմանություն: Իսկ դրան կարելի էր հասնել՝ Չայաստանում ծանրորեն նստած ու հաստատված հույն և ասորի բազմաքանակ հոգևորականների դիմադրությունը հաղթահարելով: Սուրբ գիրքը գրավոր հայերենով կարելի էր շարադրել միայն լրջագույն կռվանների փաստարկումով: Այդպիսին դարձավ հայկական ազգային գրի աստվածատուր լինելու կռվանը հնարամտորեն մտահղանալը:

23. Կարծում եմ՝ ձեզ համար հետաքրքիր կլինի իմանալը, որ հայերենում «գիր(ք)» բառին համարժեք իմաստ է ունեցել պահլավերենից փոխառված «նամակ» բառը: Օրինակ՝ Շահնամն (չահերի մասին գիրք), Քահնամակ (իշխանական տների մասին գրություն), Չարենց–Նամն, Իրան–Նամն և այլն: «Նամակ»–ից զատ՝ «գրքի» իմաստն ունեն նաև «երկ»–ը, «աշխատություն»–ը, «մատյան»–ը, «դավթար»–ը, անգամ «տետր»–ը (հիշե՛ք Մ. Բաղրամյան, Նոր տետրակ, որ կոչի հորդրակ):

24. Անմիջապես ասեն, որ կա գրքի վերաբերյալ գիտական իմացության մի բնագավառ, որն այդպես էլ կոչվում է՝ գրքագիտություն: Ցանկության դեպքում կարելի է մանրամասն ու բազմազան իմացության տեր դառնալ համապատասխան գրականության օգնությամբ:

25. Օրինաչափ և ճիշտ է գրքի ձևի՝ գեղարվեստական, արտադրական-տեխնիկական ձևավորման պայմանավորվածությունը բովանդակությամբ, նրանով, թե ում է այն հասցեագրված:

26. Մեր միջավայրում գրքի նկատմամբ ժամանակակից վերաբերմունքով էլ, որին դուք լավատեղյակ եք, կարող եք գնահատել իրավիճակը, պատկերացնել մեր մշակույթին ու ազգային հեռանկարին սպառնացող մարտահրավերների հնարավոր անցանկալի հետևանքները:

27. Հարկ են համարում որոշակիացնել, որ իմ օգտագործած «գրականություն» բառը չպիտի հասկանալ խոսակցական լեզվում ամրակայված իմաստով, որը նույնական է «գեղարվեստական գրականություն» բառակապակցության իմաստին: Իմ օգտագործմամբ այն ունի բառացի իմաստ՝ ցանկացած բովանդակության գրավոր տեքստ՝ գիրք:

28. Ես կարող էի վկայակոչել անհամեմատ ավելի ընդօրինակելի, ասենք, եվրոպական որևէ երկրի մշակութային փորձը: Սակայն այդպես չվարվեցի, որպեսզի ցույց տամ, որ պետականաշինության մեջ նույնիսկ անհատուցելի կորուստներ ունեցած խորհրդային մշակույթը համաշխարհային մասշտաբների ձեռքբերումներով անառարկելի հեղինակություն դարձավ շնորհիվ նաև գրքի ու գրագիտության նկատմամբ հասարակության մեջ ձևավորված նպաստավոր վերաբերմունքի:

29. Այստեղ, իբրև ասվածի բացատրություն, կարելի է վերհիշել խոսքի մշակութային նշանակության վերաբերյալ թեմայի բովանդակությունը:

30. Շուներներն այդ սալիկներն անվանում էին դուա(բ): Հետագայում պարսկերենի միջնորդությամբ հայերենին անցած այդ բառից կազմվել են ձեզ հայտնի բազմաթիվ բառեր՝ դպիր, դպրոց, ատենադպիր, դպրատուն, դպրություն և այլն:

31. Ի դեպ, այսօր «դյուրակիր» է անվանվում ամենքիս լավ հայտնի «ֆլեշկան», որում կարելի է ամբարել ծավալուն տեղեկույթ:

32. Հիշե՛ք նաև ածուխը, վառողը, տպագրական հաստոցը և այլն:

33. Այստեղ հարկ են համարում նշել, որ ձեռագիր գրքի ստեղծման դժվարության մասին խոսելիս նկատի ունեն միայն ու միայն տեքստը գրանյութի վրա շարադրելու տեխնիկական բարդությունները և աշխատատարությունը: Մինչդեռ ձեզնից յուրաքանչյուրը լավ գիտի, որ գրքի տեքստը (մանավանդ եթե այն ինտելեկտուալ կամ գեղարվեստական է) մտահղանալ-շարադրելն ինքնին դժվարագույն գործընթաց է, որի մասին տեղին չէ այժմ խոսելը:

34. Ընդհանրապես պետք է իմանալ, որ թե՛ բանավոր (բարձրաձայնված, ներքին (մտածված-չարտասանված), թե՛ գրավոր խոսքին բնորոշ է ներգործության (ոչ միայն բովանդակությամբ) ակնհայտորեն

նկատելի կարողություն: Այն կարող է լինել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքի հանգեցնող:

Ամենայն հավանականությամբ, դա իր և շրջապատի վրա մարդու էներգետիկ դաշտի ազդեցության ձևերից մեկն է, որն իրագործվում է խոսքով: Մարդկությունը դրա մասին վաղուց գիտի: Հաճախ մենք չենք նկատում, բայց մեր ամենօրյա կյանքը լի է դրա գործնական դրսևորումներով (աղոթք, անեծք և այլն): Կան դրա անգամ պարադոքսալ (առեղծվածային) դրսևորումները: Օրինակ՝ դուք էլ նկատած կլինեք, որ մայրերն իրենց դեռևս չլսող ու չտեսնող նորածինների հետ խոսում են, նրանց համար երգում: Մայրերի փորձը ցույց է տվել, որ խոսքը ներգործում է ոչ միայն բովանդակությամբ:

Խոսքի ներգործությունը կարող է իրականանալ ոչ միայն անմիջականորեն, այլ նաև միջնորդավորված (օրինակ՝ մարդու սպառած ջրով)՝ հանգեցնելով անգամ կենսաբանական էական փոփոխությունների: Դրա վերաբերյալ արդեն կան գիտահանրամատչելի բազմաթիվ գրքեր ու ֆիլմեր:

35. Եվրոպայում գրատպության սկզբնավորումը հետաքրքիր նախապատմություն ունի: Այդ ընթացքին հայերի մասնակցության մասին տե՛ս Գ. Սուբիասյանի «Հայկական գրատպության կամ տպագրական քաղաքակրթության 500–ամյակը (1512–2012)» հոդվածը «Գիրքը պատմամշակութային և տեղեկատվական հաղորդակցությունների համակարգում» ժողովածուում (Ե., 2010):

36. Ընդհանրապես արվեստին բնորոշ այս իրողությանը կարելի է ի մոտո ծանոթանալ, ասենք, գեղարվեստական գրականության օրինակով: Դրա համար կարելի է վերընթերցել ու համադրել թեկուզ էպոսի ու ժողովրդական հեքիաթների գրական մշակումները: Կարծում եմ՝ պակաս հետաքրքիր չի լինի նաև թափառող սյուժեների մոտիվներով տարբեր հեղինակների ստեղծագործությունների ընթերցումն ու համադրությունը:

37. Նալչաջյան Ա., Գիշերային կյանք, Ե., 2000, էջ 81–82:

38. Որպես օրինակ՝ կարելի է ծանոթանալ Է. Ֆրոմմի «Մարդը գա՞յլ է, թե՞ գառ» նյութին («Գարուն» ամս., Ե., 1999, թիվ 1):

39. Այս առիթով ևս ցանկանում եմ որոշ պարզաբանում տալ: Իրականում այդքան էլ հեշտ բան չէ աշխարհակալ ժողովուրդ լինելը:

Դա լրջագույն մարտահրավերներ է պարունակում, մանավանդ եթե նվաճողն այդ տարածքում չի հաստատվում ակտիվ, կայուն ու նստակյաց կենսագործունեությամբ: Աշխարհակալությունն ամենաթանկ արժեքի՝ մարդու արտահանումն ու ծախսն է, սեփական ներուժի նուսրացում-սփռումը: Եթե դա փոխհատուցվի միայն մայր երկիր բերված թաւանով, կարող է և օգուտը ծախսածին համարժեք չլինել (օրինակ՝ մոնղոլների մի քանի դար տևած աշխարհակալությունը, որին հավասարը երբևէ չէր եղել ու չեղավ էլ):

Ուրեմն աշխարհակալ լինելն ամեն ժողովրդի բան չէ: Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ դրա համար ևս անհրաժեշտ է ազգային առանձնահատուկ օժտվածություն: Որքան թույլ է տալիս եզրակացնել իմ իմացական փորձը, առ այսօր ամենահաջողակ աշխարհակալ ազգը եղել և մնում է անգլիացին: Արժե ավելի մանրամասն ու հիմնավոր իմանալ մարդու այդ տեսակն ու նրա ստեղծած մշակույթի ոգին:

Իմիջիայլոց, ասեմ նաև, որ աշխարհի ժողովուրդներն ավելի հաջողել են իրենց ազգային-ազատագրական պայքարը, քան աշխարհակալական ջանքերը:

40. Նյուքն առաջին անգամ տպագրվել է «Վեմ» ամսագրի 2011 թ. 2–րդ (34) համարում: Այստեղ ներկայացվում է որոշ վերանայումով:

41. Ազարյան Վ., Արվեստի պատմության պատմության մասին: Տե՛ս «Գարուն» ամս., Ե., 2005, թիվ 9, էջ 27–32:

42. Անհատական, հասարակական և պատմական հիշողության առանձնահատկությունների վերլուծությամբ զբաղվել են հանրահայտ գիտնականներ (Ս. Հալբվակս, Պ. Նորա, Ս. Սխուդսոն, Է. Շիլս և այլք): Նրանց տեսակետների ներկայացումը և վերլուծությունն այս դեպքում դուրս են իմ նպատակադրումից:

43. Ստեփանյան Ա., Պատմությունն իբրև տեքստ: Տե՛ս «Պատմություն և կրթություն» ամս., Ե., 2005, թիվ 1–2, էջ 9–22:

44. Պատմական գիտելիքի օբյեկտիվության հիմնախնդրի վերաբերյալ տեսակետների վերլուծությունը տե՛ս Смоленский Н. И., Теория и методология истории, М., 2008, с.160–197:

45. Տե՛ս «Թանգարան» ամս., Ե., 2009, հ. 1, էջ 17–44:

46. Մարության Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, Ե., 2009, էջ 27– 170:

47. Մինչև վերջ անկեղծանալով՝ խոստովանելու պես ասեմ, որ ընդգծումով գրված այս տողերի ճշմարտությունն ավստասանքի ու ցավի շաղախով զգացումի առիթ է ինձ համար: Թվում է՝ այդ ճշմարտությունն ամենից շատ վերաբերում է հենց մեզ, մեր անցած պատմական ուղուն ու ներկային: Մենք եզակի համառությամբ և կործանարար անլրջությամբ արհամարհում ենք մեր պատմական փորձի դասերը: Ահա թե ինչու այդ տողերը կարելի է մասամբ վերածնվորել այսպես՝ մասնավորեցնելով իբրև հենց մեզ վերաբերող ճշմարտություն:

Ինչ որ լինում է, արդեն եղել է:

Ինչ որ ասվում է, վաղուց ասվել է:

Բայց դե մե՞զ ինչ,

թե ինչ է եղել,

թե ինչ է ասվել ...

Հարմար առիթը բաց չթողնելով՝ ասեմ նաև, որ ինձ հաճախ է զբաղեցնում ներկայի մեջ անցյալի իմաստավորման կամ վերաիմաստավորման մշակութաբանական հիմնախնդիրը: Դա անհատ մարդուց, ազգերից, ընդհանրապես մարդկությունից անբաժան գործունեություն է, մի տեսակ խաղ, որն իմաստավորվում է ըստ կոնկրետ ժամանակի կենսական հանգամանքների ու իրավիճակի պատվերի: Որպես պարզագույն օրինակ՝ կարելի է հիշել Հովի. Թունմայանի «Նեսոյի քարաբաղնիսի» հերոսների գրույցը Նեսոյի մահվանից առաջ և հետո:

Կենսական փաստի իմաստավորման, ընդհանրապես մարդու գոյության իմաստի, հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ մտորումներն ինձ բերել են այն համոզման, որ կեցության և ժամանակի փոխհարաբերությունը կամ ժամանակի մշակութաբանական բովանդակությունը կարելի է սահմանել այսպես:

Անցյալը մեր շալակի բեռն է, ներկան՝ ազատության շանսը, իսկ ապագան՝ կենսատու ինքնախաբեությունը:

48. Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Ե., 2001, էջ 48–74:

49. Խորհուրդ կտայի դրանց վերաբերյալ ձեր իմացությունը հարստացնել և սեփական կարծիք ձևավորել «1600. հայոց գրեր» (Ե., 2006) ժողովածուի նյութերն ընթերցելով:

ՑԱՆԿ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Ազգ	Լեզվամտածողություն
Ազգային	Լեզու
ինքնագիտակցություն	
Ազգային ինքնություն	Կենսագործունեություն
Ազգային նկարագիր	Կենսահամակարգ
Աշխարհայացք	Կենսատարածք
Առասպել	Կենսոլորտ
Արժեհամակարգ	Կոնցեպտ
Բանականություն	Համակեցություն
	Հնչյուն (հնչույթ)
Գաղափարագիր	Հնչյունագիր
Գիտակցություն	Հոգեկերտվածք
Գիր	
Գիրք	Ձեռագիր
Գրականություն	
գեղարվեստական	Մշակութաբանություն
Գրականություն գիտական	Մշակութաստեղծում
	Մշակույթ
Դասագիրք	Մշակույթ նախնական
Եղելություն	Պատմագրություն
	Պատմություն
Էվոլյուցիա	
Կենսաբանական	Սալիկ կավե
Էվոլյուցիա մշակութային	
Էվոլյուցիա սոցիալական	Տպագիր
Ժառանգորդում	Փիլիսոփայություն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ավետիսյան Զ., Գեղարվեստական մտածողության հետքերով, Ե., 1985, 160 էջ:
- «Աֆորիզմներ», Երևան, 1989, 702 էջ:
- Բաղդասարյան Ա., Ինչպես է ստեղծվում գիրքը, Ե., 2010, 208 էջ:
- «Գարուն» ամս., Ե., 2005, թիվ 9:
- «Գիրքը պատմամշակութային և տեղեկատվական հաղորդակցությունների համակարգում», Ե., 2010, 132 էջ:
- Գլուխով Ա., Յնչում են միայն գրերը, Ե., 1988, 219 էջ:
- Գևորգյան Յ., Փիլիսոփայություն. պատմություն. մշակույթ, Ե., 2005, 528 էջ:
- «Թանգարան» հանդես, Ե., 2009:
- «Թանգարան» հանդես, Ե., 2012:
- Թոֆլեր Է., Գիտելիքն ու իշխանությունը տեղեկատվական հասարակության մեջ, Ե., 2006, 232 էջ:
- Թումանյան Յովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7-րդ, Ե., 1995 թ., 718 էջ:
- Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, Ե., 1972, 721 էջ:
- Լոուկոտկա Չ., Գրի զարգացումը, Ե., 1955, 360 էջ:
- Խաչատրյան Լ., Բառաշխարհի գաղտնիքները, Ե., 2014, 265 էջ:
- Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008, 302 էջ:
- «1600. հայոց գրեր», Ե., 2006, 600 էջ:
- Յայ սփյուռք. հանրագիտարան, Ե., 2003, 732 էջ:
- Յարությունյան Է., Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Ե., 2004, 152 էջ:
- Յարությունյան Մ., Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը, Ե., 2014, 648 էջ:
- Մարության Յ., Յայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, Ե., 2009, 432 էջ:
- Մելքունյան Գ., Մշակութաբանություն, Ե., 2001, 236 էջ:
- Միրզոյան Յ., Նարեկացիագիտական հետազոտություններ, Ե., 2010, 395 էջ:
- Մկրտչյան Ն., Բառերի կենսագրությունից, Ե., 1999, 383 էջ:
- Մշակութաբանություն (Ա. Սարգսյան և ուրիշներ), Ե., 2007, 396 էջ:

- Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Ե., 2003 թ., 272 էջ:
- Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Ե., 2003, 400 էջ:
- Նալչաջյան Ա., Գիշերային կյանք, Ե., 2000, 496 էջ:
- Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Ե., 2001, 544 էջ:
- Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, 686 էջ:
- Պիկիչյան Հ., Գրի և գրքի հետ կապված ծիսակարգը հայոց ավանդույթում: «1600. հայոց գրեր», Ե., 2006, 600 էջ:
- Պողոսյան Գ., Հարությունյան Մ., Առաքելյան Վ., Հայաստան. օտարացած հասարակություն, Ե., 2007, 169 էջ:
- Սարգսյան Ա., Մշակույթի տեսություն, Ե., 2003, 176 էջ:
- Սարգսյան Ա., Փիլիսոփայության դասընթաց, Ե., 2010, 524 էջ:
- Սարգսյան Ս., Մշակույթի տեսություն և հայկական մշակույթի պատմություն, Ե., 2004, 228 էջ:
- Ստեփանյան Ա., Պատմությունն իբրև տեքստ: «Պատմություն և կրթություն» ամս., Ե., 2005, թիվ 1–2:
- Ստեփանյան Ա., Պատմության հետազոծը, Ե., 2014, 496 էջ:
- Սուքիասյան Գ., Գրքագիտություն և հայ գրատպության պատմագրություն, Ե., 2013, 160 էջ:
- Վորոնցով Վ., Բանականության սիմֆոնիա, Ե., 1981, 752 էջ:
- Ֆրոմ է., Սարդը գա՞յլ է, թե՞ գառ: «Գարուն» ամս., Ե., 1999, թիվ 1:
- Владимиров Л.**, Всеобщая история книги, М., 1988, 312 с.
- Епископосян Л.**, Когда генетика и история сталкиваются, Е., 2008, 156 с. Книга и культура, М., 1979, 288 с.
- Ляхов В.**, Очерки теории искусства книги, М., 1971, 256 с.
- Энциклопедия новейших афоризмов: XX век. Минск, 1999, 752 с.
- Кассирер Э.**, Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры, 1998, 784 с.
- Ясперс К.**, Смысл и назначение истории, М., 1991, 527 с.
- Смоленский Н.**, Теория и методология истории, М., 2008, 272 с.
- Гетманова А.**, Логика, М., 2013, 415 с.
- Коллингвуд Р.**, Идея истории. Автобиография, М., 1980, 484 с.
- Лебон Г.**, Психология народов и масс, М., 2011, 238 с.
- Petrosyan H.**, Writing and the Book // Armenian Folk Arts, Culture and Identity, Bloomington and Indianapolis, Indiana Univ. Press, 2001.

Սերգեյ Ա. Աղաջանյան

ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ԳԻՐԸ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ
Ուսումնական ձեռնարկ

Сергей А. Агаджанян

ЯЗЫК И ПИСЬМЕННОСТЬ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ
(Учебное пособие, на армянском языке)

Sergey A. Aghajanyan

LANGUAGE AND WRITING IN THE SYSTEM OF CULTURE
(Educational Manual, in Armenian)

Խմբագիր՝ Ա. Սահակյան

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հանձնված է արտադրություն 15.10.2015 թ.:

Չափսը՝ 60x84^{1/16}, 8.75 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24